

E 157/27

AZ EGYSÉGES MAGYAR NEMESI REND KIFEJLŐDÉSE

*

Dr. RUGONFALVI KISS ISTVAN
RECTORI SZÉNFoglaló ÉRTEKEZÉSE

*



DEBRECEN, 1932.

DEBRECENI M. KIR. TISZA ISTVÁN-TUDOMÁNYEGYETEMI NYOMDA.

AZ EGYSÉGES MAGYAR NEMESI REND KIFEJLŐDÉSE



Dr. RUGONFALVI KISS ISTVÁN
RECTORI SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉSE



DÉBRECEN, 1932.
DÉBRECENI M. KIR. TISZA ISTVÁN-TUDOMÁNYEGYETEMI NYOMDA.

E 157/27



Külön lenyomat

a debreceni m. kir. Tisza István-Tudományegyletem 1932—33. évi évkönyvéből.

Bevezetés.

Az a vita, melyet Eckhart Ferenc ismert értekezése kellett és a magyarországi hűbériség kérdésével kapcsolatban ellenem is irányult, arra készítetett, hogy régi jegyzeteimet átnézve és kiegészítve kísérletet tegyek történelmünk hűbéri elemeinek összefoglaló ismertetésére. Más irányú nagy elfoglaltságom azonban megakadályozott munkám befejezésében. Közben figyelemre méltó tanulmányok jelentek meg a régi magyar birtokjogi és társadalmi viszonyokról, melyek anélkül, hogy kitűzött feladatukat megoldották volna, több homályos kérdésre fényt derítettek és a kételkedőket meggyőzhették arról, hogy középkori történelmünket át meg áthatották a hűbéri elemek.

Ebből a szempontból tehát feleslegessé vált a polemia, de annál szükségesebbnek tartom, hogy nagy vonásokban összefoglaljam azokat a birtokjogi és társadalomtörténeti részleteket, melyekből szerény véleményem szerint eljuthatunk az egységes nemesi rend fejlődésének ismeretéhez.

Nem engedi meg a rendelkezésemre álló idő és tér, hogy mások nézeteivel perbe szálljak, polemizáljak, inkább arra törekszem, hogy a fejlődést szemléltetve iter historiae te-neamus.

1. Hübéri elemek Árpádkori történelmünkben.

A fejlődés csirái a honfoglalásig nyulnak vissza. Köztudomású dolog, hogy őseink nem előre kieszelt hódító terv alapján, hanem ellenséges kényszer következtében foglalták el Pannoniát. A véletlennek még nagyobb szerepe volt abban, hogy uralmukat kiterjeszthették a Kárpátok által övezett egész területre, mely szükségletüket messzi felülmulta és amelyet tényleg használatba venni számuk csekélysége miatt századok múlva sem voltak képesek. Az aránylag nagy terület megszerzésére kedvezően hatott az a szerencsétlenség, hogy a besenyők és bolgárok egyidejű támadása által szétugrasztott menekülők három irányban lépték át hazánk határait és főképen három területen is telepedtek meg: Pannoniában, a felső Tisza mentén és Erdélyben.

A legnagyobb és legbecsesebb szállás Pannonia volt, melynek a birodalomhoz tartozó részét kárpótlásul önként engedte át szövetségeseik, Arnulf császár.¹

A magyarok igazi hazája az Arnulftól átengedett és a morvaktól elhódított szűkebb értelemben vett Pannonia lett; ide szállt a vezérek többsége, még később is a magyar királyok címe rex Pannoniorum, vagy Pannoniae volt, erre a területre esett a püspökségek és apátságok többsége, itt aránylag sűrűbbek voltak a várak is, mint az ország más területein;² még IV. Béla is a tatárjárás után az ország védelmére a Duna vonalát építette ki, mert mint korábban, az ő idejében is a Dunántúl lakott a magyarság többsége, ott volt a magyar haderő zöme. Bizonyára a lakosság gyérsége miatt nem erősítette meg a kitűnő védelmet nyújtó Kárpát-övet.³ A keleti részekben a tiszamenti és erdélyi magyar telep és a székelyek nagyobb ellenséges támadás ellen nem nyújthattak elégséges védelmet, csak arra voltak alkalmasak Szent István államalapítása óta még jó ideig, hogy keletről jövő ellenséges erőket ideiglenesen feltartóztassanak és az ott lakó apróbb idegen néptöredékekkel

¹ Ezt nemcsak abból a vádból következtetem, hogy ő nyitotta meg előttük a gyepüket, hanem abból is, hogy krónikáink alig emlékeznek meg arról, hogy a német császárral is harcoltak Pannonia elfoglalásáért, holott apró fejedelmekkel jelentéktelenebb területekért folytatott harcokról per longum et latum regélnek. Közvetve bizonyítja ezt az a tény is, hogy Arnulf halála előtt őseink kísérletet sem tettek arra, hogy a birodalom békéjét háborgassák. Előfordul késői német krónikákban az a hagyomány is, hogy Arnulf nem tudta megfizetni a magyaroknak a kikötött jutalmat és ennek fejében adta át nekik Pannoniát.

² A várispánságok földrajzi elosztását Pesty Frigyes állította össze. Szerinte Dunántúl 16, Dunáninnen 15, Tiszáninnen 8, Tiszántúl 18 várispánság volt, Erdélyben pedig csak 4. Nem szabad felednünk, hogy ez az összeállítás is oly időpontra vonatkozik, amikor az ország többi részei is fejlődésnek indultak.

³ Codex diplomaticus IV/2. k. 222. l.

szemben bizottság az egész Kárpát-öv politikai egységét, a magyar királyok uralmát.

Bár a honfoglaló magyarokhoz itt talált rokonnépek, főképen avarok is csatlakoztak, számuk még Pannónia benépesítésére sem volt elégséges, mert annak nyugati határa épen avar *reminiscentia* folytán az Enns folyóig terjedt; csak a nyugati határok megnyírbálása után irányult a figyelem kelet felé, azonban az egész országot a legújabb időkig még idegen elemekkel sem tudtuk megfelelően benépesíteni.

Kézai Simon a magyar történelem legnagyobb problémáját sűrítette össze néhány egyszerű szóban, midőn Magyarországot *regnum amplissimum, gentibus vacuatum*¹-nak mondja.

Ezt a körülményt a legnagyobb figyelemre kell méltatnunk, ha Szent István államalapítását helyesen értékelni és birtokjogunk fejlődését nyomozni akarjuk.

A maroknyi nép az aránytalanul nagy országot csak úgy tarthatta meg, ha számát mesterségesen is gyarapította. Ezt a célt szolgálták már az ú. n. rablóhadjáratok is az elhajtott foglyok teméntelen számával és még inkább a Géza fejedelem ideje óta megindult békés telepítések, melyek — bár az idegen invázió ellen gyakran keletkezett visszahatás — az egész középkoron át nem szakadtak meg. Az oklevelek arengái a legrégebb idők óta állandóan hirdetik Szent István politikai végrendeletként a nagy igazságot: *a királyok dicsősége és hatalma népeik sokaságától és gazdagságától függ.*

„Jöttek tehát Géza fejedelem és más királyok idejében csehek, lengyelek, görögök, besenyők, örmények és csaknem minden népből, mely a nap alatt van”; jöttek annyian, hogy az itt talált népekkel együtt az idegenek száma jóval felülmúlta a magyarokét. Még jobban eltolódott ez az arány, amikor dicsvágyó királyaink idegen országokat is meghódítottak, mert ezen országok előkelői Magyarországon kívántak érvényesülni², cserében viszont magyar tisztviselőket és katonákat vont el ezen országok kormányzata és hűségének biztosítása.

Színmagyar és idegen egyaránt lakosa ennek az országnak. Az egyik politikai bölcseségével, a másik kardjával, a harmadik munkájával járult hozzá fenntartásához és fejlesztéséhez. Működésük eredménye, mint a folyók vize a folyamiban, történelmünkben nagy egységbe olvad. De miként a tor-

¹ M. Florianus: *Fontes domestici* II. k. 96. l. Érdekes adatul szolgál a hamis történelmi szemléletre a Kézait felhasználó Képes krónika, mely az Anjou-kor boldogabb napjaiban ezt a részt nem írja át, hanem épen azon elmélkedik, hogy miért jött annyi idegen, holott elég magyar volt Pannónia betöltésére. (l. m. 129. l.) Még többet mond a Mátyás korabeli Budai krónika. Podhraczký-féle kiadás 46. l.

² Néha annyira sikerült ez, hogy Tubero azt írja, hogy a magyar nemesség főképen dalmatákból áll, mert az ő idejében azok mozogtak a fórumon.

kolatok közelében a vizsgálódó szem nagy területen megkülönböztetheti még áradásmentes időben is az összekeveredő vizek különböző színét, a történelmi egység látszata is csak a távolság ködének játéka: ha az egykorú maradványokat és emlékeket vizsgálat tárgyává tesszük, tapasztalhatjuk, hogy magyar és idegen elemeknek meg volt a maguk sajátos szervezete, életformája, amelyek egymással csak hosszabb idő után keveredtek egységbe.

Ezt az egységet ma már igen nehéz alkotó elemeire bontani; különösen nehezzé teszi a kutatás munkáját az, hogy épen a magyarság ősi viszonyait ismerjük a legkevésbé. Meg kell elégednünk egyelőre néhány negatívummal.

Az egyik negatívum, melyet határozottan megállapíthatunk az, hogy a letelepedés nem történhetett törzsek szerint. A törzsszervezetet felbontotta a besenyők és bolgárok együttes támadása folytán bekövetkezett kavarodás. A törzsfők, mint hadvezérek örök taktikai szabály szerint parancsnokságuk alá vették, rendezték és vezették a hozzájuk csatlakozó idegen törzsek töredékeit is, ezért bennük a hazai hagyomány nem is a vérségi kötelék kifejezőit tiszteli, hanem a vezéreket, a capitaneusokat, vagy fejedelmi személyeket. A törzsek emléke, neve is idegen forrásban és hazai helynevekben maradt meg. E helynevek is bizonyítják, hogy mennyire szétszóródtak a törzsek.¹ A nagy nemzeti csapás azonban nem forgathatta fel és nem bontotta meg a kisebb kötelékek: a nemzetségek, ágak és családok egységét. Elevenen, élethűen meg is maradt a nemzetségek emléke úgy a krónikás hagyományban, mint az oklevelekben annak bizonyosságául, hogy az új hazában a törzsek szerepét a nemzetségek vették át. Krónikáink még azt is tudják, hogy 108 nemzetség volt.² Semmi okunk nincs arra, hogy ennek a hagyománynak hitelét kétségbevonjuk.

Kétségbe kell vonnunk azonban krónikáinknak azt az önmaguknak is ellenmondó és mégis hitelre talált, sőt több történelmi elméletben³ kiindulási alapul felhasznált állítását, hogy eredetileg minden magyar egyenlő volt jogban és méltóságban. Általános értékű Dopschnak az a megállapítása, hogy gazdasági, társadalmi és jogi egyenlőségről a nemzetségi szervezetben sem lehet szó. Ezt közvetve őseinkre nézve is lehet bizonyítani. A rokon tatárok és kunok a tatárjárás idejében

¹ Hont vármegyében: Kovár, Keszi, Kér (2). Nyék, Gyarmat; a Nyitra völgyében: Keszi, Kér, Tarány, Gyarmat, Kürt, Kovarc; Somogyban: Kér, Kara, Megyer, Tarány; Komáromban: Keszi, Kürt, Megyer, Tarján; Nógrádban: Kér, Keszi, Kürt, Megyer, Tarján, Kozár; Borsodban: Keszi, Kürt, Nyék, Tarján.

² M. Florianus i. m. II. k. 57., 93., 105., 107., 123. l.

³ Különös jelentőségre jutott Werbőczy elmékedése az ő nagy tekintélye és munkájának elterjedése miatt.

kb. ugyanazon fejlődési fokon lehettek, mint őseink a honfoglalás idején, már pedig az egykorú leírások (Plan Carpin, Rubruquis) határozottan kiemelik a tatároknál az előkelők hatalmát; a kunokról is tudjuk, hogy közöttük is voltak előkelőbbek, hatalmasabbak. Még a ténylegi gyűlés is midőn kijelölte részükre a szállásterületet, úgy intézkedett, hogy azt a nemzetségek *urai és nemesei* (domini et nobiles de Comanis de qualibet generatione!) osszák szét kinek-kinek módja, előkelősége és állapota szerint.¹

Egész rendi társadalmi szervezet képe bontakozik ki ebből a pár szóból: a domini szó a főrangúakat, a nobilis a köznemességnek megfelelő osztályt jelöli; alattuk a közrendűek és cselédnépek (foglyaik) sokasága.

Különben ilyen előkelő, harci felszerelése által is feltűnő osztály létezését az ősmagyaroknál már Bölcs Leó császár is észlelte.² Ezeknek utódait nevezték a királyok idejében principes-nek, principales personae-nak, ducesnek, az egyszerű nemest pedig megkülönböztetésül proximus principumnak (Szent László törvénye).

A kunok megszállásának analogiájára képzelhetjük el a magyarok megtelepedését is: a *nemzetségek* foglaltak maguknak területet, kiosztották egymás között rang, mód és állapot szerint, a különbség csak az, hogy a kunok által nyert terület korlátolt, a magyar nemzetségek által elfoglalható terület pedig — amennyiben nem folyók mentéről volt szó — számukhoz képest korlátlan lehetett; amint krónikáink mondják a generációk loca sibi et descensus accepisse ad eam beneplacitum.

Ez a körülmény hozzájárult a nemzetségi szervezet konzerválásához, nemcsak azért, mert a birtokjogban a descensus joga, a nemzetségi jog maradt a legelőkelőbb, hanem azért is, mert a nemzetséghez tartozó előkelő, mondjuk nemes magyar embert birtokának nagy kiterjedése hosszú ideig megóvta attól, hogy birtokszerzésért méltóságát, függetlenségét feláldozza; amikor pedig a nemzetségi szervezetet is kikezdte az idő, a kunok betelepődése, az ő épebb nemzetségi szervezetük hatott élethosszabbító szer gyanánt. Ettől az időtől nemcsak a nemzetségek tagjai kezdték magukat de genere jelölni, hanem azok az idegenek is, kik a király különös kegyelméből és a királyi tanács hozzájárulásával descensualis joggal bírták birtokaikat, sőt IV. Béla könnyebb adminisztrálás végett a várjobbágyokat, várnépeket és udvarnokokat is nemzetségekbe tömörítette.³

¹ Gyárfás: A jász kunok története III. k. 438. l.

² Taktikája XVIII. fejezet 49. pont.

³ Sic eorum nomina et numerum, generationes placuit designare. A. U. O. II. k. 101. l. Várjobbágy és udvarnok generációról Hazai Okmánytár III. k. 2., 20. IV. k. 24. C. D. IV/2. k. 421. A. U. O. VII. k. 132.. 315. l. A várjobbágy nemzetségeket hiányosan ismerteti Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. III. k. 165. és köv. l.

Minthogy Karácsonyi János ezeket a körülményeket nem ismerte, épen a jövevény és várjobbágy nemzetségek miatt vonta kétségbe krónikáinknak az ősi 108 nemzetségre vonatkozó értesítését, mintha előttük nem lett volna ismeretes, hogy volt más fajta nemzetség is.¹ Hiszen Kézai a magyar nemzetséget épen azért nevezi *generatio purá*-nak, hogy ezzel a jövevény, várjobbágy és udvarnok nemzetségektől megkülönböztethesse.

A kunok hatását a nemzetségi szervezet újjáéledésére mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy miként a renaissance összeesik a kunok betelepedésével, a de genere kornak is akkor szakad vége, mikor a kunok megtérnek, községekbe telepednek és elveszítik nemzetségi szervezetüket.

A megszálló nemzetségek természetesen egyenlő joggal kapták szállásbirtokaikat, tehát még a fejedelmet adó nemzetségnek sem volt több joga; ebből következik az, hogy sem a fejedelmek, sem a királyok nem rendelkezhettek más nemzetségek birtokaival; *e miatt nem fejlődhetett jus regium a szállásbirtokokon.*

Abból, hogy a nemzetségek számukhoz képest korlátlan területeket foglalhattak és ez a terület a nemzetség tulajdona maradt annyira, hogy később, a királyok sem avatkozhattak semmi címen a nemzetségi birtokjogba, az következett, hogy a magyar társadalom független birtokjogát nem áldozta fel akkor sem, amikor Géza fejedelem és Szent István megnyitotta az idegenek előtt a határt; a királyi szervezet szolgálatába, tehát magánjogi függő viszonyba kezdetben csak a nemzetségek kevésbé előkelő tagjai léptek.

Az egymástól elszigetelt magyar telepek összefogását, az egységes magyar állam megalapítását már Géza fejedelem megkezdte és Szent István fejezte be. Ez a nagy mű óriási uratlan területekhez juttatta, mert anélkül, hogy a földdel bőven ellátott nemzetségek ellenvetést tettek volna, ezeket (és talán az ellenálló és fegyverrel meghódított nemzetségek területeit is) terra regia-nak, vagy regale bonum-nak (*király földje*, mely elnevezés Erdélyben oly sok ideig megmaradt) nyilvánította.

Így az új állam területének két tulajdonosa volt: a nemzetségek és a király; két gyökere van tehát a magyar birtokjognak is: a ius descensuale és a ius regium. Az előbbi területeit ősi szokásjog szerint birtokolják, az utóbbi birtoklásához, használatához a király kegyelme, jótéteménye és tetszése juttathat bárkit.

A királynak szüksége van segítő társakra, szolgálatokra udvartartásában és dominiumában; minthogy pénzzel nem jutalmazhatja azokat, akik szolgálatára lekötik magukat, birtokkal elégíti ki. Ebből természetesen következik, hogy ezek

¹ Magyar nemzetségek I. k.

függő viszonyban vannak vele szemben. Ez a függő viszony származhat udvari, vagy külső szolgálatból (iure curiae, vagy iure beneficii). A curiához tartoznak: a) előkelő tisztviselők, akik az ország kormányzatában és védelmében állanak rendelkezésére, avagy az udvartartás fényét nevelik; b) katonák (miles, miles aulicus, serviens); c) szolgáló népek, udvarnokok. Ezek állanak legközelebb a király szívéhez, ezekkel érintkezik közvetlenül, ezek osztják meg vele a gondokat, ezek nyújtanak neki és családjának biztonságot és kényelmet; ezeket tehát inkább családtagoknak (familiaris) tekintik, mint szolgálóknak.

A vidéki hadi, gazdasági és kormányzati igazgatás intézői már mostohább helyzetben vannak, bár ezek hadinépe is közvetve a király comitatusához tartozik.

Egész külön áll az egyház szervezete és kiváló szolgálataiért kapott birtoka, mely birtokait természetesen az általában szokásos hűbéri rendszer szerint kezelte és védelmezi.

Aki akár az udvar, akár a vidéki kormányzat, akár az egyház szolgálatába lép, az személyi tekintetben függő viszonyba kerül; legfőbb kötelme a hűség. Szolgálatának reális jutalma pedig a föld, amiből jóval a királyság megalapítása után is olyan sok van, hogy adománylevelek fölöslegesnek tartják határait leírni, nagyságát pontosan megjelölni, míg a földet művelő, hasznossá tevő rabszolgák nevét gondosan feljegyzik.

Ha csak a befolyás, vagy a krisztusi tanok buzgó szeretete nem vonzotta a magyar nemzetségek előkelő tagjait, a földszerzés lehetősége nem készíthette arra, hogy aurea et illibata libertasukat, sértetlen arany szabadságukat feláldozva, a király hűbéres szolgálatába lépjenek. Ezért az előkelő magyarok a tekintélyében megnövekedett tanácsban való részvételen kívül általában távol maradtak a királyi szervezettől, melynek a nemzetre nézve veszélyes idegensége csak Péter zsarnoki uralma alatt tűnt ki teljes mértékben, de még a nemzeti reakció után is idegenektől hemzsegett a királyi udvar és vidéki kormányzat. Idegen eredetű tisztviselő főrangú családok keletkeznek,¹ melyek egymásnak adják az udvari tisztségeket, ispánságokat; idegenek töltenek be általában kisebb tisztségeket is. Még III. Endre alatt is megtörtént az a furcsaság, hogy a király a vele bejött és dusan megajándékozott Guetho nevű jövevényt, akit birtokaival együtt azért vont ki a rendes bíróságok illetékessége alól, mert mint új jövevény *a magyar jogszokásokat nem ismeri*, több vármegye főispánjává is kinevezte és ezáltal *bíróvá is tette.*² Még Hunyadi János kormányzósága alatt is a

¹ Pld. Gutkeled, Rátót, Huntpázmány, Tomaj, Héder.

² Ipse novus incola in coetum nobilium est ingressus ignorans mores et consuetudines regni nostri sibi quodam modo peregrinas et ignotas. *Fejér*: Codex diplomaticus VI/2. k. 249. l. *Wagner*: Analecta Scepusia I. k. 117. l. Mindkettő nevét Suetho-nak írja, míg *Wenzel*: Árpádkori új okmánytár az eredeti alapján Guethora helyesbbíti.

mármarosai kapitány és főispán egy paraszt származású olasz jövevény volt, akit a kormányzó az országtanáccsal egyetértőleg ab omni jugo ignobilitatis et rusticitatis plene et in toto eximendo nemesi rangra emelt.¹ Köztudomású dolog, hogy a vármegyei szervezet nemesivé válása előtt rabszolgák is töltöttek be alispáni állást.

Mindez csak azért történhetett meg, mert a magyar úr ősi birtokán egyenlőnek tartja magát a királlyal, a nemzetségek kisebb tagjait is jólétükben, arany szabadságukban általában idegenen hagyja a királyi udvar fénye, a regale bonumok szervezete, melynek hatásköre nemzetségi birtokokra csak fokozatosan terjedt ki. Mindez a magyar nemest akkor kezdte érdekelni, amikor a természetes szaporodás folytán az ősi birtok kevésnek bizonyult és kiderült az is, hogy az eredetileg regale bonum szervezete eggyé vált az ország szervezetével.

Ha még későbbi királyoknak is idegen eredetű, bár valószínűleg megmagyarosodott családok sarjainak és új jövevényeknek szolgálatát kellett igénybe venni egész Zsigmond királyig, el lehet képzelni, hogy Szent István miért támaszkodott idegenekre.

Hívó szavára jöttek is idegenek nagy számmal Európa minden részéből, de főként Németországból minden rendű és állapotú emberek, akiknek társadalmi állapotukhoz képest adott szolgálatot és földet.² Ezenkívül a szentszék kívánságára is birtokain régi szabadságukba visszaállította a hadifoglyokat és arra hatott, hogy a magyar nemesek is ugyanezt cselekedjék. Ezekből az elemekből és a közrendű magyarokból fejlődött az új, hűbéres társadalom. Nem vezethet félre az a tény, hogy később minden társadalmi osztály Szent Istvánra vezette vissza szabadságait³ és olyan jogokat vindikált, mely a hűbéri szokásokkal nem mindenben egyeztethető össze. A régi szokás az volt, hogy mindenki, bárhová vetette a sors, azt kívánta, hogy társadalmi állapota és saját nemzetének szokásai szerint élhessen. Sok késői adatból kiderül, hogy a mi jövevényeink, vendégeink is more Sclavorum, iure Saxonum, Teutonico, Austriaco, Italico éltek hazánkban és ahhoz később is ragaszkodtak; annál kevésbé tételezhetjük fel tehát, hogy betelepedésük alkalmával azt kívánhatták volna, hogy a magyar nemzetségek

¹ Hazai okmánytár VII. k. 46. l.

² A bejövő főurakon és nemeseken kívül adatunk van polgárok és szabad parasztok településéről is. A középkorban a rendi állást szigorúan tekintetbe vették. Még a tatárjárás után is, mikor IV. Béla rengeteg pusztát terület fölött rendelkezett, a telepeseknek „rangjuk és állapotuk szerint” adott földet saját nyilatkozata szerint. A társadalmi állást még hadifoglyoknál is figyelembe vették, amint az kitűnik a Kézai által fenntartott adatból. *M. Florianus* i. m. 97. l.

³ Serviens regisek az arany bullában, városi polgárok későbbi városi kiváltságokban, sőt az 1437-ben fellázadt erdélyi magyar és oláh jobbágyok is!

életformája, birtokjoga szerint élhessenek és azok tekintélyét élvezzék. Ilyenmő egységet nem kívánhatott maga Szent István sem, mert Intelmei szerint ő épen abban látta az idegenek betelepedésének előnyét, hogy nemcsak idegen nyelvet, hanem idegen szokásokat, idegen fegyvereket és műveltséget hoznak az országba!

Mivel a nyugati államokban akkor hűbériség uralkodott, még ha Szent István nem is követte volna a régi és új Augustusokat, az idegenek egész természetesen tartották, hogy a magyar király nem adhat nekik allodiumot, hanem feudumot, mert el sem tudták képzelni azt, hogy lehessen birtokot kapni *szolgálati, hűbéri kötelezettség* nélkül. Ha figyelmesen olvássuk Szent István, Szent László és Kálmán királyaink törvényeit és az azokban előforduló társadalmi fogalmakat összehasonlítjuk az egykorú hűbéres államokban uralkodó terminológiával, nem tagadhatjuk azt, hogy azokból a hűbéri társadalom képe bontakozik ki. Csakhogy azt szokták mondani, hogy nálunk a törvényekben előforduló hűbéri elnevezéseknek megfelelő élet nem volt, a terminus technikusokat magával hozta az idegen kancelláriai személyzet; ugyanez a nézet a későbbi oklevelekben előforduló hasonló kifejezésekre is. Még a kétségtelenül magyar származású Kézai Simon sem talált hitelre, aki a nagyarányú telepítések elbeszéléséhez hozzáfűzte, hogy a jövevények a királynak és az ország más urainak tett szolgálatok fejében hűbérbirtokot (feuda) kaptak és idővel nemességet nyertek; ugyancsak ő nevezte a vár-birtokot is feuda castri-nak.¹

Már az előbb említett körülmények miatt sem lehet feltételezni, hogy királyaink minden *kötelezettség nélkül* örökre nagyobb, vagy kisebb birtokokat adományoztak volna; nem lehet elképzelni, hogy rá ne jöttek volna arra, hogy nekik hű szolgálatokra van szükségük és a hűséget a függő viszony biztosítja. A független nemes urakkal szemben, kiket Kézai joggal nevez a király mellett az ország más urai-nak, szükségük volt tőlük függő, a hűség szálaival hozzájuk fűzött alattvalókra, kikkel bármikor feltétlenül rendelkezhetek.

Minthogy a hűséges szolgálatokat a középkori gazdasági viszonyok között pénzzel nem jutalmazhatták, jutalmazták birtokadományokkal.

Az adománybirtokok természetével bővebben fogunk foglalkozni; itt csak azt említem meg, hogy az adománylevelek hazai formája nagyban hozzájárult ahhoz, hogy történésiróink az adománybirtokokat hűbéri kötelezettségektől mentesnek képzeljék, mert az adománybirtokok sorsát nem tették tanulmány tárgyává, nem vetettek számot azzal, hogy a szolgálati feltéte-

¹ ... qui servientes regibus vel caeteris regni dominis ex ipsis feuda acquirendo nobilitatem processu temporis sunt adepti. M. Florianus: i. m., II. k. 96. l.

leket nem az adománylevél,¹ hanem az adományos által kiállított kötelezvény, vagy a birtok természete és a mindenesetre feltételezhető hűségeskü szabta meg.²

A királyi adomány vagy meghatározott, hivatalosnak mondható szolgálatra, vagy általában szolgálatra kötelezett, ami alatt különösen fegyveres szolgálat értendő. Akár egyik, akár a másik hűséget feltételezett.

Királyi okleveleink nem egyszer áradozva dicsőítik az erények legkiválóbbját, a hűséget. Szerintük minden erényt meg kell jutalmazni, de a hűséget annyival inkább, amennyivel a többi politikai erényeket felülmulja, mert a királyok és birodalmak hatalma csak az alattvalók hűségétől függ, — tőle nyeri fényét a korona.³ A hűség megszegésének következménye, mint számtalan példánk igazolja, az adománybirtok visszavonása volt.

¹ II. Géza két nemes német vitéznek, akik hívására bejöttek, nagy kiterjedésű birtokot adományoz, a kötelezettség megemlítése nélkül. (Soproni oklevéltár I. k. 1. l.) Később egyik falut a locsmándi comes a várnak visszaköveteli, de III. István megállapítja, hogy atyja *pro ipsorum servicio eos remuneravit.* (I. m. 3. l.) Minthogy az adományozás előtt nem lettek szolgálatot, — ez a következő szolgálatra vonatkozik!

² Az első hűségeskü szövegét, mely korunkra maradt, szükségesnek tartom itt fordításban közölni: Mi Stiborici Stibor pozsonyi ispán, Péter és András az ő testvérei, adjuk tudtára mindenkinek, hogy mivel a Krisztusban tisztelendő főpap atyák és Magyarország nagyságos bárói minket közönséges elhatározással és tanáccsal, egyhangú akarattal és különleges beleegyezésükkel, szeretetükkel és kedvezésükkel az ő gyülekezetükbe, számukba és közösségükbe fogadtak és megígérték, hogy megőrzik és megtartanak azon kegyekben, szabadságokban és kiváltságokban, amelyeknek ő és az ő testvéreik és rokonai a birodalom régi elfogadott szokásai szerint örültek és örülnek, ezért jóhiszeműleg, csel nélkül, a letett eskü erejével ígérjük együtt és egyenként, a saját és örökösaink és utódaink nevében is, hogy azokkal a várakkal, birtokokkal, területekkel és tisztségekkel, melyeket a felségesen uralkodó Zsigmond úr és Mária úrnő Magyarország királya és királynője kegyelmes úrnőnk és urunk nekünk örökre adott és adományozott és adományozand, avagy átmenetileg (ad tempus!) engedett és enged az említett király és királynő életében és halála után ugyanazon hűséget és állhatatosságot és tiszteletet tanusítjuk Magyarország szent koronája, főpapjai és bárói és nemességének egyeteme iránt, amelyet a többi főpapok, bárók és nemes országlakók tanusítanak és tartanak.

Az említett módon esküvel ígérjük, ugyanazon várakkal, birtokokkal területekkel és tisztségekkel, melyek nekünk örökre adományoztattak, vagy időlegesen engedettek, az említett király úr és király asszony életében vagy halála után, mindent megtenni és tényleg eszközölni tartozunk, ami Magyarország szent koronájának, a főpapoknak, báróknak és nemes országlakóknak javára és hasznára vannak és mi az ő dicséretes szokásaikhoz és törvényeikhez alkalmazkodunk és soha sem szóval, sem cselekedettel sem nyiltan, sem titokban semmi alkalommal, semmi okból vagy szándékból ugyanazon szent koronával, főpapokkal, bárókkal, vagy hű nemes országlakókkal nem ellenkezünk, sőt ellenkezőleg jelen levelünk bizonyága szerint egész tehetőségünkkel javukat előmozdítjuk. Kelt Budán, az 1399. esztendő vízkeresz utáni pénteken.

³ IV. Béla három oklevelének arengájából. Hazai okmánytár IV. k. 22. l. Codex diplomaticus IV/1. k. 21. és 274. l.

Hűtlenség számba ment az *eretnekesség* is. Miklós, Bosznia fejedelme pld. fiát tuszul adta a domokosrendieknek, mert félt attól, *ne a rege Hungariae feudi iure exueretur*. Ismerte ugyanis a magyar birodalomnak azt a szokását, hogy a feudumot az eretnekektől elveszik és tetszés szerint adományozzák ad fidem conversis.¹

Az is magától értetődik, hogy a szolgálatok mértékét is a birtok nagysága szabja meg. Előkelő lovagok nagy kísérettel, *comitivával* jöttek, akiket tovább is fenn kellett tartaniok; ezért nagyobb birtokokat kaptak. Főurat akkor a hűbéresek tömege nélkül nem is lehetett elképzelni, de még egyszerű lovagot se fegyverhordozók és csatlósok nélkül. Semmi sem természetesebb, hogy így ki kellett fejlődni nálunk is a hűbéri társadalom egész láncolatának. Erről maradt is annyi adatunk, hogy a fejlődés mozzanatait és a hazai hűbériség képét össze tudjuk állítani. Hogy mégis a komoly alapon megindult kezdeményezés után is² történetírásunk tagadásba vette azt, annak is megvan a maga oka. Egyik ok kétségtelenül a felületesség a források tanulmányozásában, a másik a fejlődési momentumok elhanyagolása, a harmadik az a jogosan felmerülő kétség, hogy ha volt nálunk hűbériség, miért nem hatotta át az jogéletünket?

Sok elmélkedés, az adatok ismételt áttanulmányozása után találtam meg a fejlődés rejtett szárait. Rájöttem arra, hogy a nemzetségi birtokokat el kell választani a királyi birtokoktól, mert ezeknek lakói más jogi alapon éltek. Rájöttem arra, hogy bár a királyi birtokok területe sokszorosan felülhaladta a nemzetségi birtokok területét és így a hűbéres életformák között élő, a királytól hűbéri szálaikon függő lakosság száma is lényegesen nagyobb volt; a jövevények tömege nem válhatott jogéletünk lényeges tényezőjévé, mert a király és az ország más urai a hatalmat nem engedték ki kezükből, emiatt hazánkban az ősi nemzetségi jog uralmához szó sem férhetett. Még akkor se fenyegette ezt veszedelem, mikor a hűbéres főurak diadal-maskodni látszottak, mert az ősnemesek joga szerint szakították meg a királytól függő magánjogi viszonyt.

Más országokban lényegtelen kérdés lehetett az allodialis és feudalis birtok aránya, lényegtelen, hogy a feudalis jog praevaleál-e, mert allodista és feudista ugyanazon, vagy rokon-nemzet tagjaiból került ki, — nálunk a nemzet megmaradásának kérdése volt, hogy a nemzetségi birtokjog meg tudja-e tartani az állam életének színtadó elsőségét, tekintélyét és uralmát, mert nálunk a királyi, sőt nemzetségi birtokokra is tele-

¹ C. D. VII/5. k. 249. l.

² Piringer: Ungarns Banderien Bécs, 1816. Krajner Imre: A feudum előljáró zsengéje. (Tudományos gyűjtemény 1834.) A magyar nemesi jószág természete. Pest, 1843. Pfahler Károly: Jus georgicum regni Hungariae, 1820.

pedő hűbérések túlnyomóan *idegenek voltak*; a hűbéri jog győzelme idegenek uralmát, a magyarság megsemmisülését is maga után vonhatta volna.

Van olyan nézet is, hogy a hűbériség azért nem juthatott nálunk feltétlen uralomra, mert a hűbérbirtokok territorialis szervezet, dominiumok fejlesztésével nem tetőzhették be a fejlődést. Ez a nézet is alaptalan, nálunk épen úgy kifejlődtek a dominiumok¹ és épen úgy függetlenítették magukat a királytól, mint külföldön, sőt egy generáción át a királyi hatalom romjain a túlnyomóan idegen származású, hűbéres főurak egymás között valósággal fel is osztották az országot. Ez a korszak IV. László trónra lépésével kezdődik és I. Károly döntő diadalával ér véget. IV. László az egész országban kénytelen várról várra harcolni a patrimonialis királyság és az egységes birodalom megmentéséért,² III. Endre is — bár kevesebb hévvel! — ugyanezt a harcot folytatja és az eredményt a magyar viszonyokat jól ismerő Gentilis biboros azzal a jelentéssel konstatálta, hogy *a mágnások egymás között megosztzkodtak az országon*.³ Károly király az osztozkodó főurakat elődei *árulóinak* nevezi.⁴ Pál országbíró pedig az egész korszakot a *tyrannides principantium* kifejezéssel jellemzi.⁵

A legelfajultabb formájában is diadalra jutott tehát nálunk a hűbériség, de csak átmenetileg. A zavaros korszakban is a királyok mellett állanak az ősi hagyományokat tisztelő magyar urak és az egyház. Sikerült is visszaállítaniok az ősi rendet.⁶

¹ Királyaink nagy birtokokat adományoznak iure dominii. Egy, a pápa által kiküldött bizottság egy érdekes pörrel kapcsolatban kénytelen volt a helyszínen tanulmányozni a magyar birtokviszonyokat és többek között a következőket állapítja meg: „Quandocunque aliquis possidet certum territorium certis limitibus terminatum, cum omnibus his, quae infra terminum et ambitum continentur possidendo, monasterium vel castrum vel aliud simile, quod maius vel principalius seu caput in dicto territorio est et cetera omnia, quae infra dictum terminum sita seu situata sunt, possidere videtur, velut membra sequuntur caput suum et naturam eiusdem.” Az a régi szokás, hogy ha valakinek ezen a territoriumon földje, háza, szőlője, faluja van vétel, vagy más címen, csak 32 évi uzus után lesz a tulajdona, C. D. IX/4. k. 413. l.

² Ezért írja: particularium castellorum plura dispendia. quam commoda nostris temporibus cognoscantur. C. D. V/2. k. 440. l.

³ Magnates tunc a recto devii iustitiae inter sese diviserunt et tenebant regnum. I. m. VIII/4. k. 390. l.

⁴ Nostrorum progenitorum quondam illustrium regum Hungariae nefandissimi proditores. I. m. VIII/3. k. 593. l.

⁵ I. m. t74. l. Csák Mátéről tudjuk, hogy a princeps címet használta is, ami abban a korban meglepő. Holott korábban a régi nemzetségfőket általában princeps-nek nevezték, amit nemcsak Anonymus, hanem Szent László törvényei is bizonyítanak.

⁶ Meg lehet figyelni, hogy az ősmagyar és assimilált családok sarjainak többsége áll a királyok mellett, — Anjou Károlytól azonban ezeket nemzeti szempontok választják el és e miatt a helyzet lényegesen megváltozik.

A diadalmas Anjou Károly a hűbériség fattyuhajtásait kiméletlen kesével kimetszette és csak a gyümölcscsel biztató rügyeket hagyta meg. Csodálatos dolog, hogy jogtörténészeink concedálják azt, hogy az Anjou-korban némi hűbéri elemek jutottak jogéletünkbe, pedig azok az elemesek csak szerény maradványai, csökevényei az Árpád-kori hűbériségnek.

Az ősi rend, az ősi magyar jog és hűbériség küzdelme természeti törvény eredménye. A természet minden megnyilvánulásában észlelhetjük a küzdelmet, illetőleg a folyamatot, mely az ellentétek elsimitására, kiegyenlítésére irányul. A föld felszíni ellentéteinek kiegyenlítése a magasságok lassú elkoptatásában és a mélységek feltöltésében jelentkezik. Ez a folyamat észlelhető a társadalmi életben is, bár a kiegyenlítő-dés iránya szembeötlőbben a felfelé való törekvésben nyilvánul meg.

Magyarországon bármilyen kevés volt aránylag az ősi nemzetségek tagjainak száma és bármilyen nagy, tarka idegen tömeggel állott szembe, minden körülmények között a tekintély és előkelőség legmagasabb fokát jelentette a honfoglaló nemzetségekhez tartozás, ezért a jövevények jogéletének zürzavarából büszkén, hozzáférhetetlen előkelőséggel emelkedett ki a nemzetségi jog. Idegen csak úgy érezhette magát itthonosan, ha részese lehetett ennek a jognak. Az ellentétek tehát ebben az irányban egyenlítődnek ki. A fejlődés betetőzése az egységes magyar nemesi rend megalakulása. Ezt a fejlődési folyamatot, melynél fontosabb problémája alig van történelmünknek, csak úgy méltányolhatjuk eléggé, ha közelebbről megismerjük a szállás és adománybirtok természetét és a birtokosok helyzetét.

2. A nemzetségi birtok.

Már kifejtettük, hogy a magyar királyság megalapítása óta kétféle birtok volt Magyarországon: a nemzetségi, vagy szállás- és királyi birtok. Így a magyar birtokjognak is eredetileg két gyökere vala: a *ius descensus* és a *ius regium*. Csak az egységes nemesi rend kialakulása idején a nemzet egységének kifejezésére egyesítette a két gyökeres jogot a szent korona elmélete.

Azokat, akiknek a fejlődés iránt nincs elég érzékük, akik a korábbi korszakokat is a szent korona elméletéből, vagy épen a Tripartitumból kiindulva szemlélik, meglepheti az a kijelentésem, hogy a XIV. század második feléig birtokjogi tekintetben egységes szabályok nem léteztek; a különböző társadalmi osztályok más és más feltételek és szokásjog szerint bírták ingatlanukat és így az a tétel sem áll az egységes nemesi rend kifejlődése előtt, hogy a királyi birtokadomány egyben nemesi rangra is emelt.

A rendiség kifejlődése előtt különböző kötelezettségekkel terhelt és különböző privilegiumokat élvező tarka osztályokból

áll a magyar társadalom. Ezeknek a néposztályoknak a száma 50 körül volt, ami a chaotikus zavarról épen elégséges képet nyújt és érthetővé teszi azt a hosszú időt, amig egységes rendekbe olvadhattak. A rendek előkelőségük sorrendjében fejlődtek ki. Először jött létre a nemesi rend, majd a különböző városok privilegiumainak alapján elszigetelten élő városi hospesek olvadtak polgári rendbe és csak később fejlődött ki a különböző rangú szolgáló népekből a jobbágyság.

Természetesen történelmi szempontból legfontosabb az egységes magyar nemesi rend kialakulása, mert a középkorban a nemesség egyet jelentvén a politikai nemzettel, a szó szoros értelmében csak ettől kezdve beszélhetünk a nemzet egységéről is.

Az egységes nemesi rend kifejlődését csak a birtokjog fejlődésének fonalán nyomozhatjuk. Az ősi nemzetségek állapotairól közvetlen adataink alig vannak. Egy-egy krónikás elszólás, vagy késői bíró ítélet tartott fenn néhány halvány vonást, amelyeket azonban szerencsésen egészítenek ki azok az oklevelek, melyek által jövevények az ősnemesek jogait nyerték meg különleges privilegium gyanánt.

Magyarországon u. i. az előkelőség legmagasabb foka a nemhez tartozás, a nemesség volt. Lehetett az advena bármilyen előkelő származású nemes, kaphatott a terra regalisból akármennyit, tölthetett be bármily fontos, nagy állást; nálunk csak a nemesség általános, mondhatnánk nemzetközi jogaival élhetett, de *magyar nemes* nem lehetett mindaddig, amig valamelyik királyunk különös kegyelemből, a tanács hozzájárulásával nem engedélyezte azt, hogy szerzett birtokait a hon szerző nemzetségek jogával bírassa. E jog elnyerése könnyebben ment, ha megmagyarosodtak és előkelő nemzetségeinkkel összeházasodtak.¹

Az ilyen szerencsés emberek nemzetségeket alapítottak, (idegen származású genusok!) de még ezután is érezniök kellett, hogy közöttük és a pura generatiók leszármazói között van valami kiegyenlíthetetlen különbség, mely abból a kegyeletből fakadt, melyet az utódok a honfoglaló ősök iránt éreztek és amelynek fénykörét ivadékaik is örökölték. „*Unde in ipsis venerari potest nomen dignitatis plus aliis et potentiae, nobilitatis aequaliter*“.² Tehát még akkor is, mikor idegeneket is felvettek a magyar nemések közé, a megnyert jus descensus nem adhatta meg nekik azt a szabályokba nem foglalható plus, melyet tiszteletben, méltóságban, hatalomban és előkelőségben az ősnemesek élveztek.

¹ ... qui diutius in regno commorando — quamvis illorum generatio nesciatur — propter matrimoniorum diversorum contractus Ungaris immixti nobilitatem pariter et descensum sunt adepti. M. Florianus: I. m. II. k. 233. l.

² Képes Krónika M. Florianusnál i. m. II. k. 129. l.

Azok, akik okleveleket olvasnak, bizonyára észrevették, hogy korai Árpád-kori okleveleink nevek előtt nagyon ritkán használják a nobilis szót, mert a magyar nemesnek kevés köze volt a királyi közigazgatással; birtokjogát sem tartották nyilván oklevelek, mert az a nemzetségi jogban gyökerezett és szükség esetén tanúvallomással nyert igazolást. Okleveleink mégis, ha arra alkalom van, a legnagyobb tisztelettel emlegetik azokat, akik *de nobili prosapia* vették eredetüket¹: a *veri, naturales, primi, primordiales, puri*, vagy *honestissimi nobiles-t*. Ősi birtokuk neve *descensus, possessio descensualis, patrimonium, haereditas naturalis*; később *possessio haereditaria*, vagy *avitica*, amely azonban már más eredetű birtokokat is takarhat.

A magyar nemes birtokát *iure liberi dominii*, vagy egyszerűen *dominii* bírja, mely birtokát *perpetua*-vá és *proprietas illibata*-vá teszi, melyhez a nemzetség tagjain kívül senki, semmi körülmények között, még a király sem formálhat jogot (*neque rex aliquid iuris inhabit*). Ennek a birtoknak örök tulajdonosa a nemzetség; tagjai az egyéni, illetőleg családi birtoklás kifejlődése, birtokmegosztás után is csak átmeneti birtokos, ami abban a gyakran előforduló tényben nyer kifejezést, hogy az ilyen birtok a nemzetség tagjainak beleegyezése nélkül el nem idegeníthető, sőt el sem zálogosítható²; és ha az eladás rite megtörtént, az után is megmaradt a nemzetség tagjainak *visszaváltási joga*. Ugyancsak joga volt a nemzetség tagjainak arra, hogy a zálogba vetett birtokot kiváltsák, ha azt az elzálogosító tag a kitűzött időben ki nem válthatta.³ Az elidegenített birtokok visszaváltása *aestimatione condigna*, vagy *iusta* alapján történt, amelyet 1291. évi 36. törvénycikk után legitimának is neveznek. Sértetlen maradt a nemesek visszaváltási joga még abban az esetben is, ha a nemzetség tagjainak beleegyezésével egyházaknak (az esztergomi érsekségnek a nemzetség tagjainak *consensusa* nélkül is adományozhattak) adományoztak, vagy hagyományoztak szállásbirtokot,⁴ ami némileg ellen-

¹ Néhányról tudjuk, hogy a királyi családból házasodott. Codex diplomaticus III/2. k. 67 és 134. l. V/3. k. 78. l. VII/5. k. 102. l. Hazai okmánytár XI. k. 259. l. és VIII. k. 21. l.

² Erre szélteben van adat. Pld. Hazai okmánytár VII. k. 11. és VIII. k. 31. l. Bánffy család oklevéltára I. k. 2. l. Részletesebben kifejtette Illés: A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában 53. és köv. l.

³ Eladott birtokok visszaváltására sok példa van; zálogbirtok visszaváltására Codex diplomaticus IX/1. 252. l. és H. Okm. VIII. k. 31. l.

⁴ A. U. O. IX. 537. l. Codex diplomaticus IV/1. k. 147. l. Az utóbbi igen érdekes eset. Szatmár fia Miklós *haeredum carens solatio — cognatis suis non contradicentibus* sopronmegyei birtokait a templariusoknak hagyta királyi engedéllyel. II. Endre halála után a rokonok pört indítottak. Azt állították ezek a birtokok „non fuerant emptitia, sed haereditario jure possessa, allegantes approbatam regni consuetudinem, quod eadem cum essent haereditaria, pecunia possent et vellent remutare.” IV. Béla esküt ítélt nekik arra nézve, hogy tényleg ősi birtok volt-e, de az esküt nem merték letenni,

tében van a *Quod deo datum est, sanctum est, idest irrevocabile* elvvel.

A visszaváltási jog érvényesült abban az esetben is, ha a nemzetség valamelyik tagja bírság címen, vagy épen főbenjáró ítélettel vesztelte el birtokának egy részét, vagy egész birtokát. Van ugyan eset arra is, hogy a gyilkost kizárják a nemzetség tagjai közül,¹ de viszont arra is van adat, hogy a nemzetség tagjai egyezségben biztosítják még a bírói ítélettel sújtandónak is azt a lehetőséget, hogy birtokát részére visszaváltsák és így az *enmetelenedéstől* megóvják. — Így a kosuhi nemeseknek hosszas per után létrejött egyezsége midőn ősi és szerzett birtokaikra megállapítja a kölcsönös öröklési jogot, azt is kiköti, hogy ha valamelyiküktől amissionis vocabulo vel quoquo modo aliter idegen kézre kerülne az általa bírt birtokrész, a másik fél szerezzze vissza és még ha bírói ítélettel vesztette is el, köteles a visszaszerzett birtokokat a másiknak méltányos becsárért visszabocsátani *ne ipsam partem condemnatam praefatum privationis debitum iurium suorum ignobilitari contingeret*.²

A kosuhi nemesek akkor már több ágra szakadtak, területileg is elszakadtak egymástól, de értékes tanúbizonyságot szolgáltatottak egy elkeseredett pör után is a vérségi kapcsolat erejéről, a nemzetség konzerválása iránt való érzékükről. Valószínű, hogy több hasonló egyezség történt.

Igen érdekes az egyezséglevélnek az az állítása, hogy a *birtok elvesztése egyben nemtelenít is*.³ A tulszigorú törvények kétségtelenül hozzájárultak ahhoz, hogy sok ősnemes elveszítse nemesi birtokát, nemesi jogát, sőt szabadságát is, mert az ártatlan örökösök jogát nem tudta megvédeni Szent István és későbbi királyaink törvénye.

Egyének elbukhattak, de a nemzetség joga sértetlenül megmaradt ilyen esetben is, ha akart, vagy tudott élni vissza-

¹ C. D. VII/1. 223. l.

² C. D. VIII/6. k. 156. l.

³ Ennek igen érdekes következményei vannak. Az a felfogás nyilvánul meg benne, hogy akinek nincs nemzetségi birtoka, az a nemesek életformája szerint, függetlenül nem élhet. Bár az Árpád-kor távol áll attól, hogy a királyi birtokadományok nemesítő hatást tulajdonítsanak, mert a birtokoknak meg volt a maga rendeltetése és az szabta meg a birtokosnak is társadalmi helyzetét: a rendiség kifejlődése után az ősi nemesi jog azon tétele, hogy birtok nélkül nincs nemesség, arra a conclusióra vezetett: tehát a birtok nemesít. Nagy Lajosnak már van olyan oklevele, melyben nemesi rangra emel per possessionariae collationis medium. (C. D. IX/3. k. 35. l.) A felfogás változására jellemző Pakonc Ivánné pöre 1356. Az országbíró megkérdi, hogy férje homo possessionatus, *vel ignobilis* sit et fuerit. Azt feleli, hogy ignobilis volt, de az ő atyja neki és férjének adományozta terjéni birtokrészét. Ő is nemtelen emberhez adta nőül leányát, de anyai szerzetből cupiens (illum) *nobilitatis honore in aevum perfrui* örökbe fogadta és neki adományozta terjéni birtokrészét. (C. D. IX/2. k. 549. l.)

váltási jogával. Ezt könnyebben teheték, ha csak bírság fejében foglalta le a bíró a birtokot, mert elégséges volt a bírság kifizetése.¹ Mielőtt a bírság fejében lefoglalt, vagy elkobzott birtokot értékesítették, kérdést intéztek a nemzetség tagjaihoz, hogy élnek-e megváltási jogukkal és csak tagadó válasz után kísérelték meg értékesítését; de még azután is megmaradt a nemzetség tagjainak visszaváltási joga. Pld. a Tomaj nembeli Tiba megölte a Győr nb. Csepán nádort, ezért testvére Poth comes a király előtt bevádolta, Tiba azonban az idézésre nem jelent meg, hanem megszökött az országból. A király in absentia halálos ítéletet hozott ellene és minden birtokát Poth comesnek ítélte és ezt az egész országban kihirdettette. Poth comes — miután a Tomaj nemzetség tagjai nem éltek megváltási jogukkal — birtokba lépett. Később el akarta adni Tomaj egy részét és a szokásjognak megfelelően felajánlotta Tiba összes rokonainak. Miután nem kellett nekik, eladta Ochuz bánnak. Ekkor azonban megrettent Péter, mert a bán ellensége volt neki, féltette a rossz szomszédtól saját birtokát is, azért visszaváltási jogával utólag élve, megvette a birtokrészt 40 márkáért.²

A nemzetségi birtok illetéktelen elidegenítésének megakadályozására szolgál az avatkozás joga. A nemzetség tagjainak elővételi joga volt nemzetségi birtokrészekre; engedélyük nélkül nem volt elidegeníthető és ha az engedély megtagadása veszéllyel járt, tiltakozással is kérdésessé lehetett tenni az adásvételi szerződés, illetőleg *fassio* érvényét. Igen gyakori eset, hogy fiú tiltakozik atyja által szándékolta, vagy létrejött birtokeladás ellen, de egy-egy hatalmaskodó úr ellen néha a nemzetség több tagja is tiltakozik. Így a hatalmas László vajda elfoglalta a Kaplyon nembeliek ősi földjeit. A nemzetség tagjai nem mertek semmit tenni ellene, míg a vajdai tisztet betöltötte, de a következő vajda alatt 1348-ban, az erdélyi vármegyék közgyűlésén bejelentették tiltakozásukat. A hét vármegye tanúskodott igazuk mellett és tiltakozásukról oklevelet adott ki.³ Volt olyan előrelátó hatalmaskodó is, aki erővel kényszerítette káros bevallásra a nemzetség tagjait. A Ják nb. Istvánnak nem volt fiú örököse. A legközelebbi örökösöket, Csépánt és Lőrincet (*nobiles de generatione eadem in linea ipsius comitis Jaak concurrentes*) Páris fia, Imre és Henrik

¹ Vásárhelyi Gerő fia, János a vicevajda előtt pervesztes lett és szentkirályi birtokrésze az alvajda kezébe jutott bírságképen, Ezt hű szolgálataiért Szamosfalvi Jánosnak adományozza azzal a feltétellel, hogy Gerő fia, János, vagy valamelyik testvére, vagy generációbeli rokona, *quorum redemptioni competere dinoscitur*, rehabere voluerint, kötelesek lefizetni 100 márkát, a megállapított bírság összegét. C. D. IX/4. 318. l.

² Hazai okmánytár VI. k. 11. l. és Bánffy cs. levéltára I. k. 2. l. Elítélt birtokának visszaváltására: A. U. O. IX. k. 39. l.

³ Bánffy cs. oklevéltára I. k. 157. l.

bán fia, János erővel kényszerítették, hogy lemondjanak örökségi jogukról. Erőszakkal, halálos fenyegetéssel a vasvári káptalan elé hurcolták, ahol kénytelenek voltak bevallani, hogy bár az István által használt birtok de iure et etiam consuetudine regni, mert ők *in proximiori linea consanguineitatis* állanak, őket illeti, még sem avatkoznak be ebbe az örökségi ügybe. Később azután a győri káptalan előtt jelentették be tiltakozásukat.¹

Az elővételi jog megillette a szomszédokat is, mert a letelepedés nemzetségek szerint törtévé, még ha nem is lehetett igazolni a közös leszármazást, a vérségi kötelék valószínűsége fennforgott; épen ezért egy ideig kimutatható rokon nem léteben a szomszéd örökölt. Ez a jogszokás szívósabban tartotta magát a konzervatív székelyeknél, de az Árpád-korban a magyar nemzetségi területeken is érvényben volt. Pld. Loránd nádor 1248-ban megvett egy birtokot a Bouch nemzetségbeli Odolától és társaitól, de az eladó nemzetségéből származott Benedek tiltakozott a király előtt elővételi jogának sérelme miatt. A király előtt megindult pörben végre a felek kiegyeztek. Benedek olyan feltétel alatt járult hozzá az eladáshoz, hogy Loránd nádor örököseit is kötelezőleg is kijelentette, hogy a mondott birtokot nem adhatják el másnak csak Benedeknek, vagy örököseinek és ha ők nem akarnák megvenni, következnek sorban rokonaik és *végül a szomszédok*.²

Az öröklés sorrendje az ágak sorrendjében és az ágakon belül egyenes vonalon történt.³ A leszármazásnak, illetőleg az öröklési rendnek sokszor komplikált volta és az atyafiságos szeretet gyakran arra készítette a nemzetségeket a családi birtoklás kifejlődése után, hogy időnként összejöjjenek és birtokügyeiket közös megegyezéssel intézzék. Ilyen gyűléseken, vagy kisebb nemzetségi tanácsban osztják fel az ágak egymás között az ősi birtokot.⁴ Illetőleg helytelenül mondtam, nemcsak az ősi, hanem a szerzett birtokot is. Mert ha ki volt téve a nemzetség annak a szerencsétlenségnek, hogy némely tagjának könnyelműsége, sőt bűne miatt elveszít birtokából, ambiciózus tagjai szerezhettek is új birtokokat vagy a királytól (ez a szoros értelemben vett szerzett birtok: *acquisita*), vagy vétel útján (*emptitia*). A nemzetségi jogszokás szerint a megosztás előtt szerzett birtok is osztály alá került, mint a nemzetségi birtok, a vett birtokra már nem fejlődött ki ennyire határozott jogszokás; e miatt adataink nem is egyeznek meg.

¹ Hazai oklevéltár 114. és 143. l.

² A. U. O. VII. k. 260. l.

³ Erről bővebben Dr. Illés József többször idézett jeles munkája 53. és köv. l.

⁴ *Ipsa terra sibi cedente in divisione, quae fieri consuevit per singulas generationes.* Knausz: Monumenta eccl. Strigoniensis I. k. 324. l.

Csak néhány jellemző példát ismertetek. Említettem a nemzetség konzerválására vonatkozó törekvéssel kapcsolatban a kosuhi nemesei compositióját; egyezségük ebben a tekintetben is bizonyosságul szolgál. Jakab 1338-ban pörbe fogta Tompa Jánost és más kosuhi nemeseket Pál országbíró előtt. Keresetében előadta, hogy őseik testvérek voltak; mint osztályos atyafi tehát követelte Kosuh, Gödény, Kérész és Velch-kolch megosztását. Alperesek nem tagadták a közös leszármazást, de azzal védekeztek, hogy szállásbirtokukat Kosuhot és Gödényt őseik még a tatárjárás előtt megosztották; az erről szóló oklevél azonban a tatárjárás alkalmával Nagyböszörményben elpusztult. A többi birtokról — mivel azután szerezték — van oklevelük. Ami jogosan jár, azt szívesen kiadják, de viszont felperes is bocsássa osztály alá Csiz nevű birtokát. Jakab azzal védekezett, hogy ő Csizet anyai jusson kapta, ezt azonban igazolni nem tudta; viszont a kosuhi nemesei azt nem tudták igazolni, hogy őseik a tatárjárás előtt megosztottak. E miatt az országbíró peres felek összes birtokára elrendelte az osztályt, melyet békés egyezséggel hajtanak végre.¹

A várkonyi nemesei Lindvai Miklós bán halála után osztozkodnak, mivel *in una linea generationis propinqui essent*. Halála előtt nem merték a birtokosztályt sürgetni, mert Miklós a királynál nagy kegyben volt és félték tőle; halála után azonban megállapítják, hogy „*in omnibus possessionibus ipsius Nicolai . . . haereditariis, empticiis, acquisiticiis et qualitercunque habitis et nominatis haereditario iuris titulo participes fieri debent et deberent*.”²

Természetesen ennél a kérdésnél súlyos összeütközésbe jut a nemzetségi jog a családi érdekekkel, sőt a jus regium-mal is és gyakran húzza a rövidebbet. Néha ebben a kérdésben is barátságosan megegyeznek a nemzetség tagjai. A Ják nemzetség 14 tagja pld. 1333-ban megjelent a vasvári káptalan előtt és megegyeztek abban, hogy *ezután* szerzendő birtokával a nemzetség bármely tagja szabadon rendelkezhetik és ha a nemzetség azon tagjai, akik nem jelentek meg és nem járultak hozzá az egyezséghez, nehézségeket támasztának, ellenük közösen járnak el.³

Ezért történik meg gyakran az az eset, hogy a királytól azzal a kikötéssel kérnek birtokot, hogy abból testvéreik és rokonaik nem részesülhetnek.⁴

A királyok természetesen védik a jus regiumot és azért alkalomadtán a fiú utód nélkül meghalt nemes birtokából csak

¹ C. D. VIII/6. k. 148. l.

² Hazai okmánytár I. k. 194. l.

³ Hazai okmánytár III. k. 117. l.

⁴ Pld. I. m. II. k. 33. l.

a szállásbirtokot bocsájtják *primaevae generationis et haereditatis titulo* az örökös vonalbeliek rendelkezésére, de az adomány, vett és zálogbirtokokra a királyi tanács megállapítja a *devolutio* tényét.¹

A fiúörökös nélkül meghalt nemesek birtokügyével IV. Béla 1267. évi törvénye óta foglalkozik a királyi tanács. A törvény létrejöttének oka az volt közvetlenül, hogy IV. Béla a fiú utód nélkül meghalt Dobroszló birtokait eladományozta egy hívének, Belusnak. Azonban Dobroszló testvérei sérelmüket elpanaszolták az 1267. évi országgyűlésen, aminek következtében a nemesek azt kívánták, hogy a király vonja vissza adományát, hogy a *jus haereditariae divisionis* érvényesülhessen.²

Csak ilyen előzmény alapján érthetjük meg, hogy az aranybullát általánosságban megerősítő 1267. évi törvénynek a fiú utód nélkül meghalt nemes birtokára vonatkozó rendelkezése miért ismeri el olyan nyomatékosan a nemzetségi jogot.³ Mivel 1267. után a fiúörökös nélkül meghalt nemes birtokának ügye szükségképen a királyi tanács elé került, gyakran megtörtént, hogy a nemzetségi jog szerint örökösök örökségi jogukat azzal is erősíteni kívánták, hogy az ősi birtokra is királyi adományt kértek, aminek abban is magyarázatát találhatjuk, hogy ezidőtájt a hegyes vidékek benépesítése és nemzetségek kimulása miatt a királyi jog erős túlsúlyba jutott.

A királynak ilyen körülmények között a nemzetségi jog ellenére gyakorolt adományozásából fejlődött ki a nemzetségi jognak újabb sérelme: a *praefectio*.

A magyar nemzetségi jog — ellentétben a székellyel — csak a fiúk öröklését ismerte; úgy fogták fel a dolgot, hogy a nőket nem illeti meg a nemesi jogoknak az a teljessége, melyet csak az ősi birtok bírása nyújthat.⁴ Mégis elég gyakori eset, hogy a megegyezés, vagy királyi engedéllyel tett végrendekezés alapján leányok is örökölnek, — később már a király is kivételes kegy gyanánt a fiú utódokat nélkülöző hívét megvigasztalja azzal, hogy leányának adományozza az általa bírt földeket. Erre az eljárásra a műszót csak I. Károly alatt talál-

¹ Pld. I. m. II. k. 104. és 105. l.

² Hazai okmánytár VIII. k. 109. l.

³ Az aranybulla a *serviensek privilegiuma*, akik még akkor királyi hűbéresek; csak egy részének van köze a nemzetségi joghoz.

⁴ Hivatkoztam már egy oklevélre, 18. l. melyből az a felfogás derül ki, hogy a nemességhez nem elég a vérségi leszármazás, aki elveszíti szállásbirtokát: *ignobilis*; a leány viszont nemessé válik, ha az ősi birtokot öröklő. Ezt a következő példa igazolja: 1301-ben Tibai György tiltakozott az ellen, hogy testvére, Miklós, „*filiam suam nomine sexus masculini immutando possessionibus seu possessionariis portionibus suis nobilitaret atque edotaret.*” Tiltja a királyt is *regni sui lege requirente* az adománylevél kiadásától. Sztáray oklevéltár I. k. 320. l. Miután a király praeficiálta, tiltakozását megismételte. U. o. 408. l.

ták meg. A praefectio szóban kifejezésre jut az, hogy a leány az ősi jog ellenére előnyben részesül, eleibe helyeztetik a jogos örökösnek. Ezt a kegyelmet a királyok a tanács hozzájárulásával csak ritkán, különös méltánylást érdemlő esetekben, a sérelmet szenvedő nemzetségtagok tiltakozásától kísérve gyakorolták, abban a biztos tudatban, hogy intézkedésük az ősi joggal ellenkezik (*consuetudinaria lege regni... non obstante*). Természetesen ez ellen egyetemesen is állást foglaltak azok, akik az ősi jog sértetlenségéhez ragaszkodtak, minek következtében Nagy Lajos alatt megegyezés is jött létre, amely megakadályozta, hogy a király negyed- (Zsigmond korától ötöd-) ízen belül fíusítson. Különben általánosnak mondhatjuk a korai és különleges praefectióktól eltekintve, hogy a praefectio csak a szerzett, sőt néha már a koronára háramlott birtokokra szól és különös kegy képen csak azt engedi meg a király, hogy a leány az ősi birtokból természetben kapja a negyedet. Tehát végeredményben a praefectio szót belső tartalom nélkül használják olyan esetekre is, amikor nincsen jogos örökös, kinek a leányt elébe helyezték; ezért tekinthette Werbőczy a praefectiót lényegében adománynak.¹

Csaknem példátlanok mondhatjuk a magyar nemzetségi jog szívósságát. Ezt a kunok beköltözésén kívül az táplálta, hogy a jövevények is arra törekedtek, hogy a legelőkelőbb magyar jogot, a *jus descensust* megnyerjék. De hozzájárult a nemzetségi jog konzerválásához az a körülmény is, hogy sok nemzetség tagja az ősi föld szeretetéből és talán kényelmi szempontokból sem vágyott el ősi fészkeből, hanem ott elszaporodott. Jellemzően mondja Nagy Lajos egyik oklevele: „*iidem nobiles primordiales in sua fundati existant possessione.*”² Így keletkeztek a nemes községek, a *compossessoratusok*, melyek természetesen azon a három területen vannak legnagyobb számban, melyeket őseink megszálltak a honfoglalás alkalmával.

Konzerválólólag hatott az is, hogy a gyakori osztzkodás után is maradtak a nemzetségnek közös birtokai. Rend szerint nem kerültek osztály alá a nemzetség ősi fészken lévő

1. egyházak és azoknak kegyúri joga, még pedig nem csupán kegyeletből, hanem azért is, mert a templom rendszert be volt kerítve és így veszély idején a nemzetség tagjainak védelmet nyújtott. Azon ággal szemben, melynek birtokán volt a templom, ki is kötik azt a jogot, hogy vagyonukkal oda menekülhessenek.³ Van eset arra, hogy a nemzetség ágai

¹ A praefectióról bővebben értekezett *Holub József* a *Klebelsberg Emlékkönyv* 305. l. A fíusításról — és a *Revue Historique* 1931. évfolyamában *La „Praefectio in verum heredem et legitimum successorem” dans l'ancien droit hongrois* címen.

² Sztáray oklevéltár I. k. 139. l.

³ Hazai okmánytár VIII. k. 260. l.

évenként felváltva gyakorolják az *ius patronatus*.¹ Megtörtént, hogy a zavaros időkben idegen kézre került a nemzetség ősi egyháza, de még akkor is arra törekedtek, hogy visszaszerezzék. Így a Szent-Magocs nemzetség a szabolics-zempléni ágat bízta meg, hogy a nemzetség ősi, esztergomi monostorát visszaszerezze ;

2. osztatlanul maradnak az oda vezető utak, erdők és legelők ;

3. az ősi fészekben építeni szándékolt várak, amennyiben az építési költségekhez hozzájárultak a nemzetség tagjai ;²

4. a malmok ;³

5. a révek ;⁴

6. osztálylevelekben rendszerint előfordul az a kikötés, hogy a megosztott birtokon esetleg találandó bányák és sókútak jövedelmét a nemzetség tagjai közösen élvezik.⁵

Végül fenntartotta és ápolta a közös származás tudatát az ősi *hadi szervezet*, melyszerint a nemzetség tagjai a nemzetség fejének vezetése alatt szállottak hadba. Ismerjük pld. IV. László parancsát a Teköle nemzetségbeli Simonhoz, hogy *cum tota generatione sua* siessen Sáros vára (Tuboly) védelmére.⁶ Sokszor olvassuk a királyi adománylevelek áradozó elbeszéléseiből, hogy X, Y. *cum tota generatione*, vagy *una cum cognatis et servientibus* szerzett babérokot a csatáterem.

A nemzetségfő méltósága különösen nagy lehetett addig, amíg a nemzetség tagjai birtokközösségben éltek. Ezt a méltóságot a legidősebb ág feje töltötte be, ami megfelel a fejedelmi, illetőleg királyi család általam kimutatott ősi öröklési rendjének.⁷

A nemzetségi jog kiegészítéséül — bár birtokjogi vonatkozása csak közvetve van — meg kell említenem, hogy a nemzetség tagjai fölött csak a nemzetség, vagy nemzetségek gyűlése és később a király ítéltethet,⁸ saját szolgáló népeik fölött pedig bíraskodási joguk volt. Az előbbit általában exemptionnak tüntetik fel, holott ez ősi alapjog, csak a jövevényekre nézve exemption. A patrimonialis bíraskodás is hasonló

¹ I. m. VII. k. 154. l.

² Mária királynő engedélye a gácsi vár építésére. Bánffy levéltár I. k. 384. lap.

³ Sztáray oklevéltár I. k. 309. l.

⁴ A Tomaj n. híres obádi réve pld. Bánffy család oklevéltára I. k. 503. l.

⁵ A. U. O. X. k. 332. l.

⁶ C. D. IV/3. k. 548. l.

⁷ Ezt bátran következtethetjük abból a sorrendből, amely szerint az ágak egymás után örökölték a nemzetségi birtokot *Illés József* megállapítása szerint is. Ebből lehet megérteni azt, hogy a nemzet többsége miért állott a mellé a herceg mellé, aki az ősi öröklési rend alapján követelte a trónt.

⁸ C. D. IV/3. k. 187. l. Szent László I. t. 41. c.

alapjog, mely a hűbéri joggal megegyezvén, könnyen fejlődött az egész országban általánossá lett úriszékké.¹

Nagyon vérszegény képe ez az ősi nemzeti jognak, de sajnos, a legkevesebb adatunk épen erre vonatkozólag maradt. Ezt a kevés, töredékes adatot is nagyon meg kellett rostálnunk, mert olyan időből származnak, midőn az ősi viszonyok természetes fejlődés, erőszak és idegen hatás folytán változást szenvedtek.

A hagyományok tisztelete, a honszerző ősök emléke iránti kegyelet, a nemzetség fejeinek megbecsülése, tekintélye és az ősi jog varázsa szól e fogyatékos képből, melyet becses történelmi tényező gyanánt kell értékelnünk.

3. A királyi birtok.

A királyi birtok és a jus regiumra vonatkozó kutatásoknál látszólag nem merülhet fel az a panasz, hogy kevés adatunk van; mégis megfelelő adatok hiányában itt is minduntalan megakadunk és a leglényegesebb kérdések ismeretére csak sok fejtöréssel juthatunk el. Épen a legfontosabb első láncszemek hiányoznak; növeli az ebből származó nehézségeket az, hogy későbbi okleveleink nyilatkozatai is egymásnak sokszor ellenmondani látszanak, mert a legtöbb esetben nem tudjuk megállapítani, hogy egyik-másik nyilatkozat a rengeteg birtokkategoria és birtokjog közzül melyikre vonatkozik.

Első feladatunk az, hogy a helyes kiindulási alapot megtaláljuk. Per analogiam és későbbi adatokból visszakövetkeztetés útján már megállapítottuk, hogy Szent István a magyar állam egységének, a magyar királyságnak megalapítása alkalmával azokat a területeket, melyek a szállások határain kívül estek és talán az ellenálló nemzetségek fegyverrel hódított birtokait is² a király tulajdonának nyilvánította. Ennek a nagy területnek később is *terra regia* a neve.

Tehát ezután a Turul nemzetség fejét, a magyar királyt birtokjogi tekintetben is utólréhetetlen magasságba emelte a

¹ Szent László III. t. 12. c. *Hajnik*: A magyar bírósági szervezet és perjog. 11., 16. és 97. l.

² Ezt bátran következtethetjük általánosságban is abból az egy adatból, hogy a Koppány-féle lázadás leverése után a lázadók javaiból a pannonhalmi kolostornak adományozott nemcsak a pannonhalmi alapító-levél, hanem Hartwik püspök legendája szerint is. Feltűnt nekem, hogy egyes vármegyékben nemesek osztatlan birtokközösségben élnek várjobbágyokkal, sőt várnéppel is. Ez a birtokközösség is arra enged következtetni, hogy Szent István az ellenálló és fegyverrel legyőzött nemzetség bűnös tagjait ősi birtokjogától megfosztva, várszolgálatra kényszerítette, az ártatlanok ilibata libertását és birtokjogát pedig sértetlenül hagyta. Ezt a kérdést még nem tanulmányoztam, de feltevésem helyességét igazolja, hogy ilyen birtokközösség Somogy, (H. okm. III. k. 14. l. A. U. O. III. k. 29. l. IV. k. 94. l. IX. k. 185., 226. l.) Zala, (H. okm. IV. k. 54. l. VII. k. 42. l.) Vas (H. okm. I. k. 38. l.) vármegyékben és a *Nyírségen* (Várad reg. 7.) fordul elő.

többi nemzetséggel szemben az, hogy a *patrimonialis birtokon kívül* rendelkezésére áll a *terra regia* nagy tömege.

A *terra regiát* már Szent István két részre osztotta. Az egyiket az állam egyetemes céljainak, a lelki üdvösségnek (művelődésnek), az udvartartásnak, a közigazgatásnak és államvédelemnek állandó eszközeivé tette, a fennmaradó birtokkal pedig szabadon rendelkezett. Ezeket a meghatározott célú és rendeltetésű birtokokat egyetlen összefoglaló szóval nem emlegetik középkori forrásaink. A késői Bodinus, — aki a magyar viszonyokról is alaposan tájékozódott — a *fundus publicus*¹ kifejezést használja, amely annyira világos és jellemző, hogy azt elfogadhatónak és használhatónak vélem. Szent István törvényeiben ezek közül csak az *episcopatus*-t és *comitatus*-t említi, azzal, hogy azokat életfogytiglan nem adományozza. Ez mindkettőnek hűbéri jellegét domborítja ki.

A *fundus publicus* köréhez tartoznak későbbi okleveleink szerint a külön elbirálás alá eső egyházi birtokokon kívül:

1. a *reginatus*. Ez alatt azon birtokok összessége értendő, melyeket a királynék udvartartásuk, hadseregük és az adminisztratio költségeinek fedezésére kaptak.²

2. *Ducatus*. Kezdetben a trónörökös igényei biztosítására kapta az ország $\frac{1}{3}$ részét; később a hűbéres tartományok megszerzése után a királyi hercegek, sőt a királyi vők is kaptak *ducatust*,³ természetesen azzal a kötelezettséggel, hogy a királyt híven szolgálják; a *ducatust* jövedelmeiért kormányozzák és védelmezik.

A legelőkelőbb tisztviselőnek, a nádornak szintén *palatinatusa* van, bárha a tekintélyes bírságokon kívül is mindenféle szolgáló népektől természetbeli jövedelmei is vannak, így

¹ Középkori okleveleinkben előfordul az *ager publicus*, de más vonatkozásban; épen azért nem tartottam használhatónak.

² A *reginatus* létezését egyetlen adatból rekonstruálom. IV. Béla igen nagy birtokokat adományozott feleségének és jó gyermekeinek akkor, amikor „rossz fiával”, Istvánnal összetűzött, hogy őt trónra lépése után kellemetlen helyzetbe hozza. A birtokok nagyságát is megtudjuk állapítani, mert az adományleveleket a pápával is megerősíttette nagyobb biztonság kedvéért. (Potthast *Regesta pontificum*.) Egy ilyen birtokból adományoz el a királyné és azt mondja, hogy a király adománya *non reginatusi* szólt, hanem neki személyileg. (C. D. IV/3. k. 287. l.) Ebből következik az, hogy az özvegy királynének férje halála után át kellett adni a *reginatus* birtokát az új királynénak és hogy abból nem is adományozhatott el birtokot. A *possessio*, vagy *terra reginalis* kifejezés okleveleinkben elég gyakran fordul elő. Azt is meg tudjuk állapítani, hogy Erzsébet, V. István felesége, férje trónra lépése után átvette a *reginatus* területét és anyósának több intézkedését hatálytalanította. A. U. O. XII. k. 300. l. — IV. László alatt újra megállapították a *reginatus* területét. H. Okm. VI. k. 261. 282. l. VIII. 65. l. Természetesen a *dos* címen kapott terület nem tartozott a *reginatus*hoz.

³ Bővebben trónöröklés és *ducatust* c. értekezésemben Századok 1928. évfolyam. A hercegségi földekről Pesty: Az eltűnt vármegyék II. k. 196. és következő l.

gabona,¹ disznótized,² a királyi szőlőművesektől bor,³ amit egy szóval *collecta victualium*-nak neveznek és előttünk ismeretlen arány szerint megillette a többi bárót is.⁴ A palatinatushoz tartozott pld. a Győr és Gönyü közötti Örvény (Eurum) nevű halászó hely,⁵ Vásolyban a pohárnokok telepe,⁶ melyből két mansiót II. Endre a veszprémi káptalannak adományozott. A palatinatus, mint birtokterület, valószínűleg a *perpetuitas* áldozata lett. Emlékét megőrizte azonban a nádori cikkelyben is előforduló két dalmát sziget.

Valószínűleg a többi országos funkciót végző udvari méltóságnak is volt állandó tiszti birtoka, de azokra vonatkozólag nem maradt adatunk.

3. Egész sora van továbbá a *comitatusok*-nak, mely alatt *egy comes vezetése alatt álló hűbéri területet kell értenünk*. Hogy a vármegye lényege kérdésében annyi vita lehetett, annak oka az, hogy ezt az alapelvet figyelmen kívül hagyták. Tipikus hűbéri szervezet az a *comitatus* is, amelyből a vármegye fejlődött és még inkább azok a kisebb *comitatusok*,⁷ sőt baroniák⁸ és *liberum dominiumok*⁹ is, melyek gyorsan cseréltek gazdát, míg a *perpetuitas* hullámaiban el nem merültek.

¹ Codex diplomaticus IX/5. k. 154. l.

² I. h. és im. IV/1. k. 107. l.

³ I. m. VII/5. k. 303. l. Hazai okmánytár VI. k. 71. l.

⁴ I. m. IX/2. 56. l. és Hazai okmánytár IV. k. 120 l.

⁵ Codex diplomaticus III/1. k. 396. l. és Hazai okmánytár I. k. 7. l.

⁶ Hazai okmánytár VI. k. 71. l.

⁷ Ezek a kis *comitatusok* ökozták a legtöbb fejlődést és vezettek a dualisztikus elmélet kifejlődésére. Az akkori időben nem lehetett elképzelni várat várbirtokok, *dominium* nélkül. A várat *caput domini*inek tekintették. A királyi várat a hozzá tartozó *dominiummal* *comitatusnak* nevezték, tekintet nélkül birtokainak terjedelmére. A közigazgatás fejlődése, a hadügyi szempontok háttérbe szorulása és a hűbériség elcsenevése következtében ezek a kis *comitatusok* eltűntek, a nagyobbakba beolvadtak, teljesen elveszítve igazságszolgáltatási illetékességüket is. Ilyenek voltak pld. Bana, Bakony (ez nem is vár, hanem erdőispánság), Hegykő, Horom, Locsmánd, Kapuvár, Pata, Patak, Sasvár, Sempte, Solt, Szolagyőr stb. Ezeknek területük elég késői adataink szerint, épen csak a vár fenntartására volt elégséges; feltűnő, hogy mindenkinek birtoka más *comitatusok*ban is annyira szét volt szórva, hogy pld. Szolagyőr birtokai 13 vármegyében feküdtek, míg a nagyobb *comitatusok* terület általában egységes volt. Ezeket bátran nevezhetjük akár vár-ispánágoknak is, anélkül, hogy ezzel a dualisztikus elméletet elfogadjunk, mert minden *comitatus* eredetileg ugyanazonos hűbéri szervezet volt, még a *comitatus udvornicorum* is, sőt *comitatus camerae* is, melynek létezéséről Pestynek tudomása volt (A magyarországi vár-ispánágok 42. l. j.) anélkül, hogy erről tovább gondolkozott volna. Abból, hogy egyik *comitatus* elsorvadt, a másikkól nemesi vármegye fejlődött, nem lehet visszakövetkeztetés által különbséget tenni.

⁸ Bánffy család oklevéltára I. k. 245. és 388. l. és az 1458:8. tc.

⁹ C. D. IV/3. k. 439. l.

A comitatus eredeti jelentése egy várhoz tartozó terület,¹ melynek katonai, gazdasági, igazságszolgáltatási igazgatását a hűbéri kötelmekkel kinevezett comes intézi, amiért a comeseknek fenntartott birtok használata² és a jövedelmek bizonyos hányada illeti meg. Amennyiben a király eladományozza az egész comitatust, a comes kinevezésének joga is az adományost illeti meg. Minden nagvobb adománnyal általában, a comitatusokkal is az a kötelezettség jár, hogy az adományos tartozik azt regere, conservare, manutenerere, defensare, a király (hűbér úr) hívására bármikor megjelenni, zászlója alatt népeivel hadba szállni; végül hűségének és lekötelezettségének jeléül újévi ajándékkal kedveskedni.³

Bár már Szent István törvénye is kimondta, hogy comitatust nem adományoz életfogytiglan, de kifejlődött az a rossz szokás, hogy királyaink a megújított tilalmak ellenére is comitatusokat nemcsak életfogytiglan, hanem in perpetuum is adományoztak.⁴ Az adományozó oklevél meg szokta mondani,

¹ Districtus seu comitatus C. D. VI/1. k. 195. l. Metas comitatus dictae civitatis designari fecimus. C. D. VII/5. k. 108. l

² Istenmezei István az egri káptalan előtt tiltakozott négy szerzett birtokának elfoglalása ellen. Ezeket még Donch mester akkor foglalta el, cum ipse districtus seu tenuta de Turuch, de Liptovia et de Zoľo tenuisset; miután a király őt áthelyezte Komárom vármegyébe, ille qui honore ipsius districtus Turuch fungeretur easdem possessiones similiter occupatas detineret. Codex diplomaticus IX/1. k. 247. l. és egy másik példa, *Waldapfel Eszter*: Nemesi birtokjogunk kialakulása a középkorban 9. i. A legrégebb magyar törvények alapján már *Kovachich Márton György* (Notio comitatum 50. l.) megállapította, hogy az ispáné volt a várföld ¹/₃ része Közludomású, hogy reá háramlott a várnép birtoka. Így adományozhatott a perpetuitas korában Turul ispán a zalai várnép földjéből 10 mansiót a veszprémi püspöknek. (*Szentpétery* i. m. 103. l.)

³ Az ajándék a III. Béla-féle jövedelem jegyzékben már szerepel, van adatunk erre hospeseknél is, de hogy ez mennyire el volt terjedve, III. Endre egyik oklevele bizonyítja, melyszerint az adományosok iuxta debitum fidelissimae subiectionis et devotissimae in strennarum et aliorum clenodiorum oblationibus iuxta vulgatissimam consuetudinem regni nostri honorabiliter recognoscant." C. D. VII/4. k. 221. l.

⁴ A liber, vagy perpetuus comitatusokra a következő adatokat jegyezzem fel:

1. Szent László Csázmát a zágrábi püspökségnek. Századok 1876. 825 l.
2. III. Béla Vinidolt és Modrust a vegliai grófoknak Megerősítette ezt II. Endre és IV. Béla. Az utóbbi a két comitatus utáni hadi szolgálatokat újra szabályozza. Cod. dipl. IV/2. k. 98. l.

3. Imre király feleségének két vármegyét dotalicium címen. C. D. III/1. k. 297. l.

4. II. Endre feleségének, Jolantának a bánságot, Varasd-, Somogy- és Zalamegyéket. C. D. III/1. k. 358. l.

5. II. Endre wodichai Baboneg és István comeseket liber comes-eknek nevezi ki. Wodicha azelőtt is az övék volt, de nem liber comitatus. C. D. III/1. 247. l.

6. II. Endre Bohnának a turóci területet, de IV. Béla visszavonta. A. U. O. VII. k. 207. l. Hamis.

hogy „*ipsum comitatum non ut honorem sed in possessionem perpetuam*“ adományozza a király.¹ Az ilyen comitatusok birtokosait nevezték *liber comes*-eknek, szemben a hűbéres, tisztviselő comesekkel.² A *liber comes* már saját tetszése szerint nevezi ki comesét és így az örökösen eladományozott vármegye nemcsak a király tulajdonából, hanem a királyi igazgatás közvetlen hatásköréből is kiesett.³

A comes tetszése szerint nevezi ki tisztviselőit,⁴ kiket birtok és jövedelem átengedéssel jutalmaz. Tekintélyes jövedelmé-

7. II. Endre Gorra vármegyét, melyet mint dux bírt a toposztkői apátságának. I. m. XI. k. 109., 125. l.

8. IV. Béla Truslefnék és utána testvérének a Pozsony és Nyitra vm. területén fekvő Sempte comitatust hűbéri feltételekkel. A. U. O. III. k. 1. l.

9. IV. Béla Péterfi Lőrincnek totum comitatum Locsman cum castro Lanser et omni suo districtu „in possessionem perpetuam et proprietatem illibitam“ C. D. V/1. k. 82. IV/1. 182. A. U. O. VIII. k. 49. l.

10. IV. Béla Dubica vármegyét két más vármegyéért cserébe adja a templariusoknak.

11. IV. Béla Zala vármegyét fiárainak Istvánnak. A. U. O. II. k. 320. l.

12. 127. -ben comes perpetuus de Bokon címet visel Demeter fia Csák bán. H. Okm. III. k. 17. l.

13. V. István az esztergomi érseknek Esztergom vármegyét. C. D. V/1. k. 21. l.

14. V. István Kemleket Roland bánnak.

15. IV. László Garig várát a zágrábi püspöknek. C. D. V/2. 386., V/3. k. 124. 241., A. U. O. XII. k. 199. l.

16. Bár az adományt Fülöp fermói püspök, pápai követ is megerősítette, 1206-ban visszavonta és Péter bánnak visszaadományozta, mert tőle jogtalanul vette el.

17. IV. László Maroucha vármegyét Dénes királynéi tárnokmesternek. A. U. O. XII. k. 139. l.

18. IV. László Gerzence comitatust és később Iwanichot „non ut honorem, sed in possessionem“ adományozza a zágrábi püspöknek. C. D. VII/5. k. 484. A. U. O. XII. 191, 235, 308, 337, 412. l.

19. IV. László Omode nádornak Ung vármegyét. A. U. O. XII. k. 497. l.

20. III. Endre bár ígéretet tesz arra, hogy egész vármegyéket nem adományoz, Pozsony vármegyét feleségének adja egész életére. C. D. VI/2. k. 71. l.

21. III. Endre Vörös Abrahámnak totum districtum, seu comitatum Újvár comitatui Poson maiori adiacentem. C. D. VII/2. k. 195. l.

22. III. Endre Pál bánnak és testvéreinek adományozza a tenger melléki bánságot jure proprietatis et perpetui dominii, de mégis hűbéri feltételekkel. C. D. VII/4. k. 221. l.

23. Vencel Csák Máténak Trencsént.

¹ A. U. O. XII. k. 191., 235. l.

² Codex diplomaticus III/1. k. 247. l.

³ A Héderváry család nem is tartozott a nagyobb liber comesek közé: mégis Héderváry Dezső özvegye és fia Heidrich Világos várt, több falut et comitatum eiusdem loci, videlicet in Zaránd Antal comesnek adományozzák. Hazai okmánytár III. k. 110. l.

⁴ Mikor Nagy Lajos László opuliai herceg helyett más temesi ispánt nevez ki, rendeletet intéz „vicecastellano, universis officialibus et tributariis“, hogy exeatis de honoribus prae notatis és adják át az új főispánnak, vagy embereinek. Codex diplomaticus. IX/4. k. 340. lap.

ből comitivát kell tartania (Kálmán I. 40.) még az esetleges parancsnoksága alatt álló várjobbágyokon kívül saját, illetőleg tiszti birtoka után is.¹ A nagyobb comitatusok comeseit a korai Árpád-korban a főurak, illetőleg bárók között emlegették, azonban a várbirtokok eladományozása folytán jövedelmük megcsappant, comitivájuk száma úgy leszállt, hogy egyszerű lovagoknak lehetett nézni. (Rogerius)

Okleveleinkben a vármegyeispánokon kívül a comeseknek egész sora szerepel. Egy részükről megtudjuk állapítani, hogy különböző condicionarius szolgáló népek ispánjai azzal a kötelezettséggel, hogy néhány vértés vitézzel a király zászlója alá szálljanak,² de másokról semmiféle hivatalszerű alkalmazást nem deríthetünk ki. Ezek, nevükből következőleg, több-kevesebb harcossal a király zászlaja alatt szálltak harcba, bizonyára azért, mert a királytól kisebb-nagyobb birtokot kaptak, amelyet szintén comitianak, vagy comitatusnak tekintettek. Ilyen kis comitia volt pld. a hidegkúti, amelyet III. Endre apósa, Albert német király adományozott el feudali titulo secundum ius et consuetudinem terrae Theutonicae.³ Ezeknek az ellenőrizhetetlen hivatású kis comeseknek egy része szintén a várkeretében működik, — úgy hogy olykor egy megyében egyszerre négy comes is szerepel ugyanazon forrásban.

¹ A várispánoknak érdekük volt tehát, hogy a várföldeket védelmezzék és az illetéktelen elfoglalt várföldeket visszaszerezzék. II. Géza behívta Gottfried és Albert kiváló német hercegeket és nekik több várbirtokot adományozott azzal, hogy se utódai, se a comesek (!) vissza ne vonhassák. III. István idejében azonban követelte a birtokokat a locsmándi comes azzal az indokolással, hogy a hirtokok az ő comitivájához tartoznak.

² Pld. a *comites udvarnicorum*. Minden foglalkozású szegődményesnek (udvarnok) külön ispánja van. Mivel az ispáni állás az utódokra is fényt vet, külön kis rendet képeznek a filii comitum udvarnicorum (udvarnokjobbágy). Kiváltságuk főbb pontjai: 1. a király zászlója alatt harcolnak. 2. Bírójuk, a nádor elé nem prisztaldus, hanem hiteles hely idézi. 3. A prisztaldus nem is szállhatott hozzájuk. A. U. O. IV. k. 243. l. C. D. V/2. k. 212. l. Mikor nemesivé kezd fejlődni a megye, külön comese van a comitatusnak, a várjobbágyoknak, a várnépnek, sőt a megye területén élő udvarnokoknak is. Találunk comeseket városi polgárok között. Így a budai bírák sokszor viselik a comes címet, de esküdt polgárok is. (C. D. IX/4. k. 43. l. IX/1. 152. l. Zichy oklt. l. k. 13. l. Comes Kunclinus, kire sok adat van következőleg comes címmel Dedek: Monumenta eccl. Strigoniensis III. k. Zichy oklevéltár I. k. 13. l.) Még falu bírát is díszít ez a cím, pld. Comes Andreas, fidelis villicus de Besztercebánya. A. U. O. III. k. 41. l. Comese van az egervölgyi franciáknak, (C. D. IX/5. k. 638. l.) sőt oláhoknak is. (l. m. IX/3. k. 302. l.) Előfordul Comes Insulae magna, (l. m. VI/1. 237. l.) avagy magister Laurencius comes de Igku (Hegykö). Soproni levéltár I. k. 76. l. Minden valamire való egyháznál szerepel legalább 4 comes, (a veszprémi püspöknek pld. öt comese. H. okmtr. V. k. 70. l. Más egyházak comeseire olv. *Turchányi Tihamér*: Magyarországi monostorok gazdasági viszonyai a tatárjárás előtt c. értekezését) de kettő még kisebbeknél is. (Comes curialis et terrestris.) Épen így a főurak dominiumaiban is. A Margit legenda a kis ispánokat az előkelőktől közispán néven különbözteti meg.

³ C. D. VIII/1. k. 204. l.

A vár összes tisztviselői, a várjobbágyok, a várnép és az ott élő királyi népek hűbéri feltételek mellett, szolgálataik ellenében bírják a várföldeket, annyi különbséggel, hogy a várjobbágyokat a király közvetlen hűbéreseinek tekintik, a várnép pedig a comes közvetlen hűbérese.

Okleveleink élesen megkülönböztetik a terra castris-t a *possessio regalis*-tól,¹ mert a *possessio regalis* már nem tartozik a *fundus publicus* körébe. Ezzel a király tetszése szerint rendelkezik. Megtarthatja, kezelteheti majorságilag, vagy hűbéri alapon, elajándékozhatja a neki tetsző feltételek mellett, vagy el is adhatja.

A *possessio regalis*ból kerültek ki eredetileg az **adománybirtokok**.

Történelmi szempontból rendkívül fontos, hogy az adománybirtok természetét pontosan megismerjük, mert e nélkül sok tünetet nem vagyunk képesek megérteni és kellően értékelni.

Korai királyi okleveleink óriási többségét képezik az adománylevelek — és még sem kapunk feleletet belőlük az előttünk minduntalan felmerülő kérdésekre. A kiindulási alapot nem tudjuk megállapítani, mert épen a régi, kezdetinek tekinthető korból alig van adománylevelünk és alig vannak közvetett adataink is.

Átment a köztudatba, hogy régi okleveleink nagy részét a tatárjárás pusztította el, de nagyobb pusztítást végeztek azok a birtokvizsgálatok, melyek II. Endre pazarlása miatt megindultak és a korábbi időre is visszanyulva vizsgálat tárgyává tették azt, hogy ki milyen jogcímen bírja birtokát. Ezek a vizsgálatok megújultak a következő királyok alatt is, úgy hogy bátran mondhatjuk, hogy II. Endre idejétől az egész Árpád-koron át nyugtalanságban tartották az adománybirtokosokat. Olyan esetben, midőn a bizottságok a birtokot visszavonandónak ítélték, a bemutatott okleveleket — ha volt egyáltalában oklevél — megsemmisítették. Ebből önként következik, hogy csak az igazán örökérvényű adománylevelek maradtak az utókorra, ennek következtében az adománybirtokoknak csak egy kategóriáját, még pedig jelentéktelen, hűbéri vonásokat alig tartalmazó kategóriáját ismerjük.

Közbevettem: *ha volt egyáltalában oklevél*, mert nemcsak a korai Árpád-korban történt meg az, hogy a birtokadóományról nem adtak oklevelet, mert az átadás, a beiktatás alkalmával jelen volt tanuk emlékezetét elégségesnek tartották,²

¹ Pld. a kettő szembeállítva. C. D. VIII|3. k. 271. l. Előfordul *possessio nostra pure regalis*. C. D. VII|1. k. 155. l. A várirtok is azért a király tulajdona. Így II. Endre egyik levelében *de nostris terris propriis, scilicet de terris castri*. V. ö. Pesty: A magyarországi várispánságok 17. l.

² Elevenebb emlékezet okáért pénzt osztottak ki közöttük. C. D. II. k. 90. l.

hanem jóval később is. Így II. Endre Tamás comesnek Szabolca adományozásáról nem állított ki oklevelet; csak utólagosan, akkor állították ki az adománylevelet, amikor fiai telepítés által már benépesítették.¹ Még abban az időben is, mikor a iudices terrarum csaknem szakadatlanul működtek és minden birtokot visszavontak, melynek jogát a birtokos nem igazolhatta, történtek királyi birtokadományozások oklevél nélkül. IV. Béla a Kadarkalász nembeli Andronicus mesternek érdemeiért azzal a kötelezettséggel, hogy a határőrzésben éberkedjék, Szlavonia határán „pro terra descensuali” öt ekényi (kb. 1500 magyar hold) terjedelmű két vár birtokot adományozott. A derék mester nem kért adománylevelet, mert úgy gondolta, hogy szorgalmával és serénykedésével megtarthatja magának azokat. Azonban a birtokjog újabb revíziója alkalmával a bán és zág-rábi püspök maga elé idézte és mivel nem tudta semmi munimen-nel igazolni birtokjogát, elvették tőle és a várhoz visszacsatolták. Így kénytelen ismét a királyhoz fordulni, újra igazolni érdemeit, melyeket különösen a tengerpart oltalmazásában szerzett, aminek alapján a király kettős pecsége alatt kiadatta az adománylevelet.²

Ha még pro terra descensuali adományozott birtokról sem adtak oklevelet, mennyivel inkább szokás lehetett ez a pro tempore, vagy ad usum adományozott birtoknál.

Hogy világosan megérthessük az adománybirtokok természetét, vissza kell térnünk a terra regia, illetőleg az azzal összefüggő *ius regium* ismertetésére.

A *ius regium* alatt későbbi formulázás szerint azt a jogot értjük, amely szerint a király a koronára háramlott birtokokkal rendelkezik: de a középkorban még az adományozási jogon kívül ennek körébe tartoztak bizonyos jogosítványok, melyek az adományost nem illették meg, hacsak azokról a király kifejezetten le nem mondott,³ a *ius regium* körébe tartoznak a *birtokért járó szolgálatok*, de legfőképen az a jog, hogy

¹ Codex diplomaticus III|1. k. 200. l.

² A. U. O. XI. k. 359. l. Ez az adat az adománybirtok természetének ismeretére is fontos. Pro terra descensuali nyert birtokról van szó és az adományos mégis magától értetődőnek tartja, hogy azt *per suam industriam* tarthatja meg.

³ Rév-, vásár-, vám-, malom-, halászati jog stb. Igen jellemzően írja Nagy Lajos, mikor Zambo Miklós kincstartónak egy háramlott birtokot adományozotti, hogy a birtokon kívül adományozza „item alia iura possessionaria nostra in eadem possessione habita, quae sub taciturnitatis silencio per quosdam conservantur. C. D. IX|5. k. 567. l. A *ius regium* körébe tartozhat a megváltási jog is. Az óbudai hévvezek mellett lévő malom fele Nagy Lajos alatt devolvált,⁴ a király azt az ottani klarisszáknak adományozta — és egyben reájuk ruházta a másik rész megváltási jogát is, melyet még atyja kikötött.

az adománybirtok a beiktatás után is királyi birtok marad¹ és visszaszáll a királyra nemcsak magszakadás esetén, hanem akkor is, ha az adományos szolgálatát nem teljesíti; de a király akár szeszélyből, ok nélkül is visszaveheti.

Abból a felfogásból, hogy a királyi birtok bárkinek kezén is királyi birtok marad² természetszerűleg fejlődött ki a *háramlási jog elmélete*, melyet királyaink igyekeztek magszakadás esetére kiterjeszteni a szállásbirtokra is, amelyet — amint már láttuk — az ősi nemesi jog szerint kimutatható örökös nem létében a szomszédok örökölték. A háramlási jognak ilyen kiterjesztése alapján mondhatta IV. Béla: *cuncta iura regni nostri ad nostram auctoritatem pertinent*.³ Ettől már csak egy lépést kellett megtenni a szent korona birtokjogi elméletéhez.

Ezek alapján a *ius regiummal* vonatkozásban levőnek tekintettek minden birtokot. Minden birtoknál gyaníthattak valami lappangó (latens) királyi jogot és a királyi procuratoroknak volt gondja arra, hogy ezeket a rejtett jogokat és a *serviciumokat* ellenőrizzék. Bár a királyi jog eltitkolóit (*celator iurium regalium*)⁴ szigorúan büntették és bár a királyi ügyészeknek módja volt a bírák előtt megforduló oklevelekbe beletekinteni, mégis nehéz volt a nyilvántartás. A nyilvántartást kívánta megkönnyíteni az a rendelkezés, hogy birtok átruházásához *királyi engedély*⁵

¹ Ne praenominatos fideles nostros *immunes bonis regalibus reddamus*, II. Endre a birtokvisszavonások után új birtokot adományoz. C. D. III/1. k. 301. l. Még eladományozott nagybirtok is *dominium ad proprietatem regiam pertinens*-nek tekintetik. A. U. O. VIII, k. 52. l.

² Más vonatkozásban említém II. Géza adományát két német nemes vitéz részére. Sopronmegyében királyi falvakat és erdőket kaptak örökös joggal 1156-ban. Az adományt megerősítette III. István 1171-ben. Mégis 1335 körül Locsmánd, Sarud és Gyirót nevű falvaikat a kőszegi várhoz foglalták. A nádor előtt pört indítottak a soproni főispán ellen. A nádor előtt a vármegye egész közönsége igazolta jogukat, de mikor az alispán kijelentette, hogy az említett községek *ex scitu regio* csatoltattak a kőszegi várhoz, nem mert ítélet hozni. Soproni oklevéltár I. k. 110. l. Egy más példát! Nagy Lajosnak valaki úgy referálta, hogy Nagymihály, Tiba és Györkehegye *ad ius suum regale* tartozik. Erre egyszerűen el akarta foglaltatni, de a Nagymihályi család ellenmondott. Csak miután 8 vármegyében tartott tudománytétel a legöregebb tanuk vallomásával igazolta azt, hogy ez a Kaplyon nemzetség ősi birtoka, állott el szándékától. Sztáray oklevéltár I. k. 183. és 193. l.

³ A. U. O. VII. k. 230. l.

⁴ Turóczi regstrum 22.

⁵ Pld. *Verum quia quaecunque nostrorum disponit cura fidelium, nisi nostra solennitet auctoritas, multocius contigit annullari* — írja az aranybullával ellentétben II. Endre. C. D. III/1. k. 176. l. *Nemo nobilium suas haereditarias possessiones absque regio consensu et assensu vel filii sui cuiquam conferendi de iure et consuetudine regni nostri requirente nequit habere facultatem*. C. D. VIII/k. 612—622. l. *Verum quia collatio praedicta praeter nostram conscientiam et consensum iuxta obtentam regni nostri consuetudinem fieri non poterat, non debebat* . . . megsemmisíti IV. Béla. C. D. VI. k. 25. l. A *végrendelkezési jogot* is korlátozza a consensus, még III. Endre

szükséges. Ezt királyaink annyira általános érvényű szabályként hangoztatják, hogy még ősnemeseket is tévedésbe ejtettek, mintha a consensus kiterjedt volna a szállásbirtokokra is. Aki azonban el akarta titkolni a *ius regiumot*, így is talált módot a consensus kijátszására, pld lehetetlen feltételű zálogbadással (*impignoratio larvata*). Ezen a bajon és a cancellaria megterhelésén Nagy Lajos segített az által, hogy 1358-ban a királyi és királynői jogok generalis összeírását rendelte el.¹

liberális törvénye után is. „*Consuetudine regni nostri exposcente*“ — írja Anjou Károly — „*homo haeredum solacio destitutus in extremis suis possessione suas absque regali licentia cuiusdam legendi non habet facultatem*. *Dedek*: Mon. eccl. Strigoniensis III. k. 251. l. *Végrendelkezési fassiót* nem is vehetett fel a hiteles hely, ha erre parancsot nem kapott, vagy a fél a királyi engedélyt be nem mutatta. Bizonyosság C. D. VI/3. k. 58. és A. U. O. IX. k. 264. l. A consensus-t tehát fel kell tételeznünk akkor is, ha az oklevél nem említi. Épen így parancs ment a várispánhoz is várirtok eladáshoz való hozzájárulásról, vagy a várföldek közöttül való kivételről. Van olyan eset, amikor a consensus megadását nem említi az oklevél, de más adatból értesülünk arról. Ilyen eset a Héderváry lt. I. k. 6. l. Mária királyné eladományozta Böst. Az adományos látta, hogy nem tarthatja meg a sok hatalmaskodó úr miatt és eladta. A beiktatásnál a szomszédok ellenmondtak, de nem jelentek meg a terminusra. A király örök *silenciumra* ítéli nemcsak azért, mert nem jelentek meg, hanem azért is, mert az eladás *nobis permittentibus* történt. Ismerjük a káptalan által kiadott *fassionalist*, amely egy szóval sem említi meg a király engedélyéről. A szabad végrendelkezési jog gyakorlatát Kérészy Zoltán Hübéri eszmék és magyar jogfejlődés 22. l. a Zichy okmtár I. k. 594. l. között oklevéllel bizonyítja. Igazán szerencsétlen példa! Magyar Pál csak szerzett és vett birtokairól akar rendelkezni. Fiával és testvére két fiával jelenik meg a király előtt. Mivel testvérel az ősi birtokon birtokközösségben élt, szerzett birtokai is osztály alá kerültek. Tehát a jogos örökösökkel jelenvén meg, természetes, hogy consensusra nem volt szükség; valószínűleg consensus-t azért kért, hogy fia és unokaöccse közötti osztálya sérelmet ne szenvedhessen, közöttük halála után pör ne támadhasson. Érdekes, hogy a consensus megtagadását és visszavonását büntetésnek is felhasználták még pedig Nagy Lajos Nagymartoni Német Miklós hazaárulási ügyében 1371-ben. Soproni oklevéltár I. k. 392. l. Hogy a consensus nem kizárólag a szabadrendelkezés kerékkötője, hanem a *ius regium* nyilvántartását is célozta, arra nézve csak egy esetet mondok el. Több ungi várjobbágy IV. László engedélyével eladta Tibát a Nagymihályiaknak. (Sztáray oklevéltár I. k. 29. l.) Az eladáshoz hozzájárultak a várjobbágyok is élükön a maior *castrival*. Megerősítette ezt, sőt örökre adományozta nagyobb biztonság kedvéért III. Endre. (l. m. 3. l.) III. Endre adománya lehetővé tette, hogy a birtokot *sub mero titulo nobilitatis* bírják, bár — úgy látszik — elmulasztották Károly királlyal érvényesíttetni. Egy leányegyed pörük támadt, mert ebből természetben követeltek részt és jelentést tettek a királynak is, hogy jogtalanul bírják, mint várföldet. Erre a késő utódok Nagy Lajos elé járultak és azzal mentették magukat, hogy csak most tudták meg, hogy ez várföld volt. Kérték, hogy változtassa meg jellegét, a *praefata possessione dictam conditionem amoveret et sub mero nobilitatis titulo újra adományozza*. (l. m. 421., 438. és 445. l. és Codex diplomaticus IX/5. k. 152. és 310. l.) Sorolhatnék fel adatokat arra, hogy más esetben elvették a kötött rendeltetésű birtokot a vevőtől, de ez is elég annak bizonyosságára, hogy a consensusról Waldapfel Eszter és Kérészy Zoltán milyen elhamarkodottan ítélték.

¹ Bizottságot küldött ki *per totum ambitum regni ad exquirenda iura nostra regalia et reginalia*. C. D. IX/3. k. 674. l.

Ettől kezdve a consensusok megritkulnak, bár korántsem szűnnek meg, amint azt Waldapfel Eszter az említett körülmények sejtelve nélkül állítja.

A birtokadomány szólhatott *ad tempus*, vagy *ad utendum*,¹ avagy idő megjelölése nélkül, vagy *in perpetuum* (perennialiter). Nem emlékszem, hogy a praedialisták szerződésszerű adománylevelein kívül adománylevelet olvastam volna, mely meghatározott időre szól; valószínű, hogy ilyen oklevél — nem lévén megőrzésének értelme, — nem is maradt korunkra.

Az előttünk ismeretes adománylevelek, vagy nem említettek semmi időt, vagy *in perpetuum* szólnak.

Mit jelent ez a kifejezés a valóságban? Legegyszerűbb és legkényelmesebb dolog lenne a törvények intézkedéseiből adni feleletet. Nem akarom ismételni Szent István és Kálmán törvényeinek ismertetését már csak azért sem, mert Kálmán törvényeinek csak a *fundus publicus*nál és a korai jövevényeknél látom hatását és igen sok adatból következtetem azt, hogy a törvények (ha csak nem adtak nagy tömegeknek nehezen visszavonható engedményeket) a korai középkorban nálunk is addig voltak érvényben, amíg a törvényadó király élt. Nálunk csak II. Endre óta találunk nyilatkozatokat, melyek az elődök intézkedéseinek tiszteletben tartására vonatkoznak és erre V. István trónra lépése alkalmával esküt is tett. Az aranybulla és későbbi törvények (III. Endre törvényének kivételével) érvényesek maradtak, de általános jellegűnek látszó rendelkezéseik is csak bizonyos birtokkategóriákra vonatkoznak.

Ugyanezt mondhatom a jogszokásokra is. Okleveleinkben is gyakran olvasunk általános érvényűnek tetsző hivatkozásokat az ország szokásjogára, de ha néhány lapot fordítunk az oklevéltárban, mindjárt ellenkező gyakorlatra találunk, mert minden hivatkozás csak bizonyos birtokkategóriára érvényes.

Azt merem mondani, hogy az adománybirtokot illetőleg egy általános érvényű szabály volt: „*vestrum est auferre et donare.*”² Amint a királytól függ az adomány, tőle függ visszavonása is.

Az adománybirtokoknál korlát nélkül, jogosan nyilatkozik meg a legnagyobb királyi önkény. Nem szólok olyan adomány visszavonásáról, melyet *tacita veritate*, vagy *falsa suggestione*³ csaltak ki, nem szólok arról sem, hogy hűtlenség esetén természetesen visszavonták az adományt,⁴ hanem ismertetek néhány

¹ A. U. O. IX. k. 441. l.

² Gróf Zichy oklevéltár I. k. 16. l.

³ C. D. VII/2. k. 130. l. Hazai oklevéltár 291. l.

⁴ Ilyen eseteket felsorolt Waldapfel Eszter i. m,

olyan esetet, mikor a királyok minden ok nélkül vonták vissza az adománybirtokot, még olyankor is, mikor legalább is részben az adományos megvette azt. A királyi önkény és más körülmények miatt az adományos egy pillanatra sem lehetett biztos az ő birtokában.

Ha valaki a király elé tudott jutni kérésével személyesen, vagy jó pártfogó útján és teljesült szíve vágya, a beiktatásig mindig félnie kellett a birtokjog rendezetlensége miatt ellenmondástól, de a birtokba lépés után is állandóan fenyegette az a veszedelem, hogy a király befolyásosabb ember kedvéért, vagy besugásra (a hűtlenségnek a gyanuja is elég volt) visszavonja adományát.

Már baj volt az is, hogy nem vezettek a királyi birtokokról pontos nyilvántartást; nem egyszer megtörtént, hogy ugyanazon birtokot kétszer is eladományozta a király, mert hát „ki tudna egy olyan nagy kiterjedésű birodalom minden ügyére visszaemlékezni?”¹ Így IV. László szülei lelki üdvéért Tyukost a rajta lévő 4 udvarnok családdal a veszprémvölgyi apácáknak adományozta, de később eladományozta, illetőleg egy 100 márkát érő lóért eladta Szigetfői Jakabnak, akit be is iktattak. E miatt természetesen pör keletkezik. A bíróság úgy ítél, hogy az előbb kelt adomány érvényes.² Milyen nagy zavarban lehetett azonban a bíróság, ha ugyanazt a birtokot *egyszerre* adományozta el a király kétszer. Mert ilyen is megtörtént épen IV. Lászlóval. Egy birtok gazdája fiu-utód nélkül meghalt. Gergely esztergomi prépost a király elé járult és jelentvén *a birtok* devolutióját, azt adományul kérte. Endre comes már nem a birtokot nevezte meg, hanem a meghalt *birtokost*, mikor ugyancsak az adományozást kérte. A király kegyelmesen meghallgatta mindkettőt, a kancellária kiadta az okleveleket és ugyancsak nagy zavarba hozta az esztergomi káptalant, amikor egyszerre megérkezett a két mandatum a beiktatásra, hogy melyiknek tegyen eleget.³

De királyaink visszavontak birtokadományt ok nélkül is. Erre rengeteg eset van, csak néhány jellemző példát hozok fel.

II. Endre Pogrányt László ruthénnek adományozta, — adományát visszavonta, az esztergomi érseknek adja.⁴ Ugyancsak ő aragoniai Simon mesternek adományozta Csenkét, „sed nos ab eodem receptam Teche judaeo — prout tunc accidit! — dederamus.” A tatárjárás után kapja csak vissza, miután Esztergom védelmével magának nagy érdemeket szerzett.⁵

¹ Quia causarum omnium in regno nostro pullulantium, ad quod humana non sufficit ascendere ratio . . . írja jellemzően II. Endre. C. D. III|1. k. 255. l.

² C. D. VI|1. k. 382. l.

³ Hazai okmánytár VIII. k. 200. l.

⁴ C. D. III|1. k. 257. l.

⁵ I. m. IV|1. k. 273. l.

Ugyancsak II. Endre Benedek herceg fiának, Korlátnak és feleségének, a Constantia királynéval bejött Tota asszonynak még Imre király által adományozott birtokait elveszi, mert Korlát egy ideig híven szolgált, de azután sicut frequentius magnatum animos ad diversitates sensuum contingit alterari — megváltozott.¹

IV. Béla Kendtelek nevű birtokot Lőrinc erdélyi vajdának adományozta, de visszavonta és IV. Lászlóig successivis temporibus ad diversas manus fuisse devoluta, ... míg IV. László a vajda fiainak adományozza.²

Ugyancsak IV. Béla három honti birtokot adott négy selmeci polgárnak hűséges szolgálataikért és 250 márkáért, mégis megfosztotta őket; csak később adta vissza, mikor meggyőzték, hogy igazságtalanságot követett el.³

V. István Albas Jan kereskedőtől kölcsönvevett pénzt. Ezért és hűséges szolgálataiért, amelyek miatt fogságot is szenvedett, birtokot adományozott, később visszavonta; IV. László azonban ismét neki adományozza.⁴

V. István testvérét, Annát fosztotta meg attól a birtoktól, melyet atyja adományozott ... propter crimen ingratitude!

IV. László korában se szeri se száma a birtokadomány visszavonásának. Igen jellemző a következő eset. Az epeli királynéi hadakozó jobbágyok arról értesültek, hogy valaki szemet vetett örökös birtokukra. A királyné elé járultak bilochusokkal, hogy el ne adományozza földjüket. A királyné határozottan meg is ígérte ezt.⁵ Történt ez 1281-ben és 1284-ben eladományozta mégis az esztergomi egyháznak.⁶

Még egyházak sem lehetnek biztonságban az iránt, hogy adománybirtokaikat non de iure sed de facto a királyok vissza nem vonják-e. II. Endre birtokadomány visszavonással állt boszut a perpetuitást ellenző esztergomi érseken, — IV. László Fülöp fermai püspökkel történt összetűzésekor ellenfeleitől visszavonta a királyi adományokat,³ mikor az erdélyi püspök elfogta Arbóc kun fejedelmet és az erdélyi vajdát, a király azzal büntette, hogy elvette tőle az atyja és nagyatyja által adományozott birtokokat (csak ezeket, *solum*)⁷ IV. Béla fiának, az ifj.

¹ C. D. III. k. 317. l.

² Teleki oklevéltár I. k. 10. l.

³ A. U. O. VIII. k. 254. l.

⁴ Károlyi oklevéltár I. k. 9. l.

⁵ A. U. O. VIII. k. 256. l.

⁶ A. U. O. IX. k. 300. és 393. l.

⁶ Hazai Okmánytár I. k. 73. l.

⁷ A. U. O. IV. k. 336. l. — Mert a 32 évnél idősebb adományokra nem mehetett vissza.

király Istvánnak beleegyezésével is örökre, visszavonhatatlanul a pannonhalmi apátságnak adományozta Szigligetet azzal a feltétellel, hogy ott várat építsen. Mikor a vár felépült, nagyon megtetszett neki és visszavette, más birtokkal kárpótolván az apátságot.¹

IV. László korából a felsoroltakon kívül is sok adatunk van birtokadomány visszavonására² pedig arengái kenetteljesen hirdetik a jogbiztonságot.

A visszavont birtokok a *stylus solitus* szerint *perpetuo* et *irrevocabiliter*, vagy *perenniter* illették volna az adományosokat; de nem volt több értéke ennek, mint az *usque ad beneplacitum*nak.³

Az egyes visszavonás még sporadikus jelenségnek tűnhet fel, de voltak az összes adományok visszavonására vonatkozó generalis rendelkezések is. Figyelmen kívül hagyva a polgárháborúk nagy birtokelkobzásait, csak békés intézkedésekről emlékezem meg. Már a II. Endre korában megindult földvizsgálatok felforgatták az egész országban a birtokviszonyokat, de IV. Béla trónralépésekor újabb vizsgálatok vették kezdetüket, melyeket a bizottságok elég önkényesen, a legszélesebb körű felhatalmazással, azzal az intenióval folytattak le, hogy a *ius regium* körét kiterjesszék,⁴ IV. László nagykorúságra jutva semmisítette meg kiskorúsága alatt tett rendelkezéseit és vonta vissza összes adományait.⁵ III. Endre alatt már az országgyűlés nyilvánította érvényteleneknek összes okleveleit,⁶ viszont III. Endre adományait egy generale decretummal I. Károly király érvénytelenítette, azon oklevelek kivételével, amelyeket kisgyűrűs pecsétjével megerősítésre méltónak ítélt.⁷

Magától értetődő, hogy consolidáltabb viszonyok között is visszavonták az adományt akkor is — ha az adományos

¹ I. m. III. k. 18. l.

² A már idézettekén kívül C. D. XI. k. 341. l. A. U. O. III. k. 180. l. IX. k. 176., 293., 300. l. XII. k. 330. l. Hazai okmánytár VI. k. 205., 257 l. VIII. k. 169., 209., 342. l. Héderváry oklevéltár I. k. 9. l.

³ A *perenniter* kifejezés jogi értékére jellemző, hogy Miklós comes éleskői várnagy Miskolczi Lőrincnek adja *perenniter* Karakót, hogy betelepítse, de csak addig bírhatja, míg ura, Miklós szörényi bán „*praesentem contractum duxerit revocandum*.” C. D. IX/1. 794. l. A *haereditas*-nak sincs nagyobb értéke. A kőszegi tanács egy házastelket, mint *haereditast* adományozott, de csak addig, míg az adományos és felesége él, utódaik nem örökölhetik. I. m.

⁴ A meghatalmazások tartalmára következtethetünk Lőrinc erdélyi vajda nyilatkozatából. E szerint a király azzal bízta meg *ut populos nostros recolligeret, et ea, quae sibi videntur, in terra illa nobis et regno nostro utilia vice nostra et auctoritate ordinaret*. C. D. VI/1. k. 276. l.

⁵ A. U. O. XII. k. 412. l.

⁶ I. m. XII. k. 506. l.

⁷ C. D. VIII/3. k. 349. l.

nem teljesítette vállalt kötelezettségeit, vagy hűtlen lett. Pld. I. Károly király rábízta Péter comesre Újvár és Berencs várak restaurálását és négy megye serpenzét bocsátotta rendelkezésére; mivel a serpenzeket felvette, de kötelességét nem teljesítette, elvette tőle Szerdahelyt.¹

A szállásbirtok és adománybirtok közötti különbséget mutatja a következő eset. A somosi nemesek felosztották egymás között ősi és szerzett birtokaikat.² Az osztály után Nagy Lajos minden ok nélkül (nullis culpis ipsorum exigentibus) elvette a szerzett Simonházát, minek következtében — hogy egyenlően károsodjanak — újra osztozkodnak.³

A praefectio lényegében — bár néha a ius regium körét túllépő — adományozás lévén, annak visszavonására is van adatunk. Nagy Lajos Suki Lénárt leányát praeficiálta, atyja halála után azonban megparancsolta Péter erdélyi alvajdának, hogy vegye el a leánytól az oklevelet és adja ki a leánynegyedet.⁴

Nem nyújtott teljes biztonságot a vett birtok (emptitia) sem. Pedig a pénzt korlátlan rendelkezési joggal járó ingó tulajdonnak tekintették,⁵ amiből logikailag következik, hogy a pénzen szerzett birtokra is áthárulnak az ebből származó következmények. Azonban a vett birtok tulajdonosa sem lehetett nyugodt egy pillanatig sem, hogy a király nem fossa-e meg vett birtokától, vagy legalább is nem hárul-e fejére valami el sem képzelt teher, mely a birtokkal eredetileg össze volt kötve.

A korai középkorban a királyi jog elévülésének nem volt határa; Werbőczy már 100 évben állapítja meg a határidőt.⁶ Aki birtokot vett, soha sem lehetett elég óvatos, hogy nem ütközik-e össze a királyi, vagy nemzetségi jog kivételeket nem ismerő hatalmával. Adás-vételi bevallásoknál látjuk, hogy néha nagy tömegek jelennek meg tanuskodni, vagy beleegyezésüket nyilvánítani; maga a hiteles hely is kérdéseivel, sőt helyszíni tájékozódásával igyekezik a vevő jogbiztonságát emelni. Az eladónak igazolnia kellett, hogy micsoda jogcímen bírta a birtokot, be kellett mutatnia és a vevőnek átadnia okleveleit, amennyiben birtokjogát oklevelekkel tudta igazolni.

Még ilyen óvatosság mellett is megtörtént, hogy a vevő rosszul járt: elveszítette a megvett birtokot. Ennek néhány jellemző esetét felemlítem.

¹ *Dedek*: Mon. Srtig. III. k. 260. l. és Codex diplomaticus VIII/4. k. 51. l.

² Codex diplomaticus IX/1. k. 6 2. l.

³ I. m. IX/2. k. 99. l.

⁴ Gróf Teleki levéltár I. k. 144. l.

⁵ Werbőczy I. R. 19. c. és 102. c. 4. §.

⁶ Ezt bizonyítja a 33. l. 2. j. idézett példa. 1156. évben adományozott és békeességesen bírt vár birtokot 1335-ben vesznek vissza minden indokolás nélkül.

Első helyre teszem Jakab udvarnok-jobbágy esetét, aki fiával együtt hamis bevallással más földjét adta el. Természetesen a vevő elveszíti a földet, az eladókat pedig Detrik pozsonyi ispán és négy nemes bíró társa azzal bünteti, hogy a várkulcsát megtüzesítve arcukra sütteti, a Csallóközből kitiltja, proskribálja és összes birtokaikat a király részére lefoglalja.¹ Ebben a példában ékes kapcsolatot találunk a régi hűbéri és nemesi vármegye között, mert az utóbbi bírósága még a vár kulcsát használja megbélyegző jel gyanánt.²

Egy más esetben szintén várhoz tartozó, valószínűleg udvarnokbirtok vételéről van tudomásunk, amely a várbirtokok általános vizsgálata során Nagy Lajos korában visszafoglaltatott és a vevő érdemes szolgálatai elismeréséül adatott vissza a *servitute condicionaria* felszabadítva.

Miklós fia, Benedek is *per indebitum emptiois titulum* jutott várföldhöz. Ezt Nagy Lajos vevő kárpótlása nélkül elveszi és másnak adományozza.³

Még érdekesebb esetről olvasunk Zsigmond király idejében. Somkuti Mihály és törvénytelen fiai eladták Somkútát a Losoncziaknak *királyi engedély nélkül*. Mihály halála után Zsigmond király elvette a birtokot, tekintettel arra, hogy fiai nem törvényes házasságból születtek és így nem volt joga birtokát *in nostri iuris praejudicium* eladni.⁴

Kozma és Péter eladtak egy birtokot Konstancia cseh királyné udvarbírájának. A várjobbágyok feljelentették, hogy jogtalanul várbirtokot idegenítettek el. A király az ügy kivizsgálását a nyitrai püspökre bízta. A vizsgálat igazolta, hogy örökségi földjüket jogosan adták el.⁵

Zalai várjobbágyok földet adtak el. A *iudices terrarum* elrendelik, hogy csatolják vissza és az eladó várjobbágyok más földjüket adják helyette a vevőnek.⁶

A Káta nb. Ponit a csengeri várjobbágyoktól vett két ekeföldet. Ezt is visszavették a földbírák és a várhoz csatolták. Vevő kénytelen pört indítani eladók ellen a vételár — 4 márka — visszaadásáért.⁷

Wigmani András fia, Miklós IV. Béla előtt, az ő jóváhagyásával nagy összeg pénzért (320+100 márka) vásárolt két falut; később a király mégis *sine culpa ipsius et patris sui*

¹ C. D. VIII/1. k. 84. l.

² C. D. IX/3. k. 674. l.

³ I. m. 35. l.

⁴ Bánffy cs. okl. I. k. 567. l.

⁵ Hazai okm. VII. k. 16. l.

⁶ I. m. VI. k. 82. l.

⁷ A. U. O. XI. k. 309. l.

elvette.¹ Szerencséjére V. István trónralépése alkalmával tett esküjét komolyan vette és panaszára a birtokokat visszaadta.

Baas mester anélkül, hogy arról tudomása lett volna, várföldet vásárolt. Mikor megtudta, kétségbeesve szaladt a királyhoz és adományleveléért könyörgött.²

Hűtlenség esetén épen úgy lefoglalják a vett, mint az adománybirtokot³; elidegenítéséhez épen úgy kérik a király engedélyét, mint az adománybirtoknál,⁴ csak abban a tekintetben van kevesebb megkötöttsége, hogy a leányok is örökölhetik; nem örökölhetik azonban törvénytelen fiúk.

Ezekből a körülményekből megérthetjük, hogy miért volt divatban nálunk is az a tipikus hűbéri szokás, hogy a király halála után az utódot a korábbi adományok, sőt vett birtokok megerősítésére kérték.

Kiegészítésül még egy pillantást kell vetnünk az adománybirtok öröklésére. Nem hivatkozhatunk e tekintetben Illés Józsefnek különben igen gondos, többször dicsérettel említett munkájára, mert ő történelmünk akkori állapotából kifolyólag az egyes birtokkategoriók öröklését nem választhatja külön következetesen. Már pedig egy leányegyeddal kapcsolatos perben az országbíró elkezdte firtatni, hogy felperesek fiúutód nélkül elhalt sógora milyen címen bírta birtokát: *utrum ex regali collatione, aut nobilium, aut jobagionum castri, aut castrensium venditione habuerit.*⁵ Nekünk is szembe kell nézni ezekkel a kérdésekkel, sőt tovább kell haladnunk!

Az adománybirtok maga is több osztályba sorozható. Kikapcsolandó az a birtok, melyet a nem egészen korszerű *fundus publicus* fogalommal jelöltünk. A kötött rendeltetésű birtoknak nemcsak *serviciuma*, hanem öröklési rendje és rendelkezési joga is meg volt szabva. A Szent István várjobbágyai mint *proceres*, vagy *veri nobiles jobagiones castri*⁶ kb. a *ius descensus*nak megfelelően bírták a várföldeket; a későbbi várjobbágyok, a várnép és udvarnokok földje általában a Kálmán-féle ági örökösödési törvény alapján egyenes vonalon öröklődött, de fiú nem létében átszállt a testvér vonalára;⁷

¹ C. D. V/1. k. 35. l. Zichy oklevéltár I. k. 23. l.

² A. U. O. II. k. 319. l.

³ I. m. IX. k. 39. l. és C. D. V/3. k. 82. l.

⁴ Héderváry oklevéltár I. k. 40., 73. l. — viszont más alkalommal van adatunk *consensus* nélküli elidegenítésről is. Különösen nem kellett a fiú *consensusa*. Bánffy cs. oklevéltára I. k. 224. l.

⁵ C. D. VIII/4. k. 138. l.

⁶ C. D. IX/1. k. 649. l. H. Okm. III k. 127. l.

⁷ *Si quis ex ipsis fratrem uterinum habens sine haerede decesserit non dicitur sine haerede decessisse sed frater eius pro filio...* C. D. IV/1. k. 195. l.

azonban miután a szabad possessio regalis eladományozása után a kötött rendeltetésű birtokok eladományozására is sor került, attól kezdve a várnép és udvarnokok sorsa egy pillanatra sem volt biztos, mert az általuk használt birtokot a király bármikor minden korlát nélkül eladományozhatta.

A várjobbágyok birtokjogi helyzetére nem volt hatása a várbirtok, sőt egész várak eladományozásának se, mert a perpetuitas idején már *nemes* hűbéreseknak tekintik őket.¹ Ismerünk ugyan kísérletet várjobbágyot illető föld eladományozására, de szervezett erejük, közös tiltakozásuk előtt a királynak meg kellett hajolnia és elismernie, hogy várjobbágy földet nincs joga másnak adományozni,² természetesen, ha a várjobbágy hűtlenség bűnébe nem esett.³ Birtokjoguk erőssége kitűnik abból is, hogy mikor IV. László letelepítette a kunokat, kötelezte magát, hogy az ott lakó nemeseket és várjobbágyokat másutt kárpótolja.⁴ Magszakadás esetén a várjobbágy birtok a királyra hárul.⁵

A várnép, melyet *rusticus*nak is neveznek és mint az udvarnokokat *condicionarius*nak (= szegődményes) már az ispánnal áll közvetlen hűbéres kapcsolatban és földjeiket az udvarnok földekkel együtt a király szabadon adományozhatja.⁶ Az eladományozott földről más királyi birtokra

1 A *nobilis* jelzőt széltében használják reájuk vonatkoztatva; — hűbéres jellegük kifejezést nyert jobbágy nevükön kívül abban, hogy kötelesek a királyt épen úgy, mint akiknek *amplas concessimus possessiones*, külföldi hadjáratokra is követni. Épen ezért nagyobb birtokaik (*praedium*!) is vannak, mint az átlagos *serviensek*nek. (H. Okm. VI. k. 131. l.) Gyakran van 6—7 eke (1 ekeföld 150 királyi hold. Egy királyi hold kb. egy hektár, ami 2 holdnak felel meg) várbirtokuk örökségi földjükön kívül; de van olyan várjobbágy akinek 10—12 ekeföldje van. Ha a birtok a szaporaság, vagy valami csapás miatt (pld. vízmosás) nem volt elégséges, pótolták. A. U. O. II. k. 206., 209. l. VIII. k. 234. l. Természetesen annak a várjobbágnak, aki 32 évi *uzusig nem jutott*, épen olyan *labilis* a birtokjogi helyzete, mint az új adományosoknak, ezért tesz különbséget IV. Béla Locsmánd eladományozása alkalmával a régi és új várjobbágyok között. Csak az előbbiekre köti ki a *salvis possessionibus*-t! Hűbéres jellegükből kifolyólag a vármegye eladományozása esetén az új birtokosnak, vagy tisztjeinek ugyanazon szolgálattal tartoztak, mint addig a királynak, vagy ispánnak.

2 *Pesty*: Várispánságok 17. l. *Knauz*: M. E. S. II. k. 149. l. A. U. O. I. k. 182. l. IV. k. 343. l. XI. k. 39. l.

3 C. D. II. k. 345. l. A. U. O. V. k. 122.

4 *Endlicher* Monumenta 561. l. Az is megtörtént, hogy eladományozta a király a várjobbágy földjét is, de másutt kárpótolja egyes esetekben is. Pld. A. U. O. IX. k. 133. l.

5 H. okm. I. k. 70. l. A. U. O. VII. k. 134., 340. l.

6 A. U. O. VIII. k. 190., 204. l. H. okm. VIII. k. 163., 169. l. A várjobbágy és várnép birtoka közötti különbséget mutatja a következő eset. IV. László eladományoz egy várbirtokot. A rajta lakók pört indítottak ellene. A vicekancellártól kértek egy hamis levelet, mellyel azt bizonyították, hogy ők nem *castrenses*, hanem *jobagiones castri*. A király rájön a csalásra és megírja a nádornak, hogy jól tudja, hogy mikor a birtokot eladományozta, azon csak várnép lakott, *nosque rite terram populorum castri conferre poteramus*. Hitelt ne adjon a hamis oklevélnek! H. okm. V. k. 51. l.

költöztetik át őket, vagy szabad tetszésükre bízzák, hogy maradjanak, vagy elköltözzenek.¹

A nemesek és várjobbágyok vagyonzbiztonságát élvezték még általában a szabad hospesek, azzal a különbséggel, hogy azoknak birtokát sem a nemzetségi jog, sem a birtok kötött rendeltetése nem korlátozván, birtokaikkal privilegiaik értelmében szabadon rendelkeztek, természetesen a birtokot terhelő *serviciumok* áthárításával.

Az adománybirtokok jogi természetének megítélésénél nem közömbös az a kérdés, hogy a család mióta bírja. Nem a *ius regium* szempontjából, mert az emberöltők mulva sem évül el és ha kitudódik, irgalmatlanul érvényesítik, hanem a nem kötött természetű, vagy *exempta* adománybirtok biztonsága és rendelkezési joga szempontjából. Különösen különbséget kell tennünk a 32 évnél kevesebb, vagy több ideig bírt adománybirtokok között. Mint az egyházjognak annyi rendelkezése, az *uzus* (*praescriptio*) is szokásjogunkká vált. Egyik oklevelünk egyenesen az egyházi jogra és az ország elfogadott régi jogszokására vezeti vissza a 32 évi háborítatlan birtoklásnak azt az eredményét, hogy az adománybirtok örökössé, *haereditariummá* válik.² Legvilágosabban és leghatározottabban kifejti ezt Nagy Lajosnak a veszprémi püspökség részére adott kiváltság-levele. A veszprémi püspök elpanaszolta, hogy a püspökségnek a békétlen idők alatt több királyi és magán adománylevele elpusztult. Hogy e miatt károsodás ne érje, megengedi, hogy bírja békén oklevél nélkül is mindazon birtokait, melyeket 32 év óta bír *cum etenim quarumlibet possessionum 32 annorum pacificos possessores approbata consuetudo regni nostri titulo legitimae praescriptionis eisdem admittat in perpetuum possidendas... ipsis in perpetuum haereditatem assumpsisse videantur.*³ Más esetben a királyi tanács mondja ki, hogy *possessiones ab antiquo collatae pro haereditatibus habeantur.*⁴ Egy másik oklevelünk a 32 évi birtokhasználat örökítő jellegét *tempus sufficiens ad praescribendum*-nak nevezi.⁵ Kisebb existenciák e tekintetben is előnyben voltak, mert 12 év is elég volt az elévülésre.⁶

A 32 évnél fiatalabb birtokadomány általában nem válik *haereditariummá*, a király tetszése szerint visszavonhatja, amit

¹ Erre igen sok adat van. H. okm. I. k. 23. I. III. k. 17. I. C. D. IV|3. k. 215., 284. I. A. U. O. VI. k. 391.

² *Dedek*: Monumenta III. k. 71. I.

³ C. D. IX|3. k. 679. I.

⁴ I. m. VI|2. k. 230. I.

⁵ I. m. IX|4. k. 413. I.

⁶ *Illés* i. m. és *Werbőczy* I. R. 78. c

az öröklési és rendelkezési jog ismertetésénél nem szabad figyelmen kívül hagynunk.

Még ebben a szűk körben sem lehet azonban generalis szabályt megállapítani. A király *ex plenitudine iuris et auctoritatis* adományoz, tehát tetszése szerint szabja meg a feltételeket is. Azt már láttuk, hogy a *iure perpetuo et irrevocabiliter* nem jelent semmit; ismerünk olyan esetet, hogy az adománybirtokot még a fiú sem örökölhette.¹ Kevésbé szigorú eset, ha a fiúutódot elismerték örökösnek; a testvért azonban már csak különös adománylevéllel,² vagy adoptióval.

Az eddig felsorolt adatokból azt állapíthatjuk meg, hogy az adománybirtok általában nem nyújtott kellő jog- és létbiztonságot. Csak egy-egy biztos pontot találunk e téren. Mindennél nagyobb biztonságot nyújtott *non de jure*, *sed de facto* a nagybirtok és az azon tartott fegyveresek száma. Miként a várjobbágyokat is szervezettségük és hadi erejük óvta meg a királyi önkénytől, a nagybirtokú arisztokracia is védelmet találhatott és talált is fegyveres *servienseiben*. Vagy nagyon hatalmasnak, vagy nagyon jelentéktelennek (*hospesek*) kellett lenni ahhoz, hogy valaki biztonságot élvezzen.

Kritikai szempontból még meg kell jegyeznem, hogy az ismertetett adatok általában a XIII. századból származnak, de a királyi jog korlátlanágát, az adománybirtokosok bizonytalan helyzetét illetőleg az előző századok képét is híven feltüntetik, mert II. Endre uralkodása alatt fia, Béla ifjabb király kikényszeríti azt, hogy a régi királyok hatalmát és a régi jogállapotokat állíthassa vissza; tehát az ő okleveleiből (különösen a tatárjárás előtt) a régi jogállapotok képe tükröződik vissza. Ezért kell nagy fontosságot tulajdonítanunk a hazai hűbériség szempontjából nagyon gyakori hűbéri *serviciumokkal* terhelt adományainak is, melyeknél a tatárjárás után tekintetbe kell vennünk a helyzetet, mely arra készítette a királyt, hogy a korábbi szokásoktól eltérve könnyebb szolgálatoakat állapítson meg.

¹ Talán az ilyen birtokot kell értenünk a *tradita* alatt. A. U. O. VII. k. 222. l. IV. László világosan írja a tóti és németi telepre vonatkozólag: *quia etsi easdam pro tempore quibusdam concesserimus ad utendum et fruendum; perpetualiter tamen nulli*. I. m. IX. k. 441. l. Hogy a fiú nem örökölt. pld. a File bán esete, kinek a tatárjárás alatt úgy elpusztult birtoka, hogy nem volt fejét hová lehajtsa és IV. Béla adott neki birtokot. Halála után fiai kérték, hogy a király adományozza nekik. Kérésüket teljesíti is azzal a kikötéssel, hogy engedélye nélkül nem adhatják el. C. D. IV/2. k. 66. l. II. István azért adományoz birtokot Bod zalai ispán és centurio fiának, mert atyja halála után minden birtokától megfosztották. C. D. II. k. 82. l.

² Ha a testvérnek lett volna örökösödési joga, nem lenne annyi adatunk arra, hogy külön adománylevéllel adományozta a király vagy előre, vagy a birtokos halála után a testvérnek a birtokot; arra sem lenne szükség, hogy valaki fiú nem létében testvérét fiává fogadja. Ilyen esetek C. D. IV/2. k. 48. l. VIII/3. k. 238. l. *Szentpétery* Regesta II. f. 318. l. A. U. O. IV. k. 253. l. X. k. 327. l. XII. k. 335., 410. l. és Hazai okmánytár 231. Gróf Zichy cs. oklevéltára I. k. 132. l. A. U. O. XII. k. 139 és 253. l.

Béla ifjabb király fellépése egy új intézménnyel, a *perpetuitas*-sal függ össze.

Erről a nagyközönség igényeihez mért értekezésemben elmondtam azt, amit lényegesnek tartottam,¹ azért itt csak arra töreksem, hogy ezt az új intézményt beilleszsem birtokjogunk fejlődésébe.

A *perpetuitas* eszméjét az az ellentét érlelte meg, mely jogbiztonság és a család konzerválása szempontjából a szállás- és királyi hűbéres birtok lakói között volt.

Amikor az eszme kipattant, a bizonytalanság áterjedt a kötött rendeltetésű birtokokra is, mert miután királyaink jókedvű adakozása végére járt a szabad királyi birtokoknak, rákerült a sor a várnépek és udvarnokok birtokaira, sőt a tiszti birtokokra is. (pld. palatinatus, comesek földje.) Különben a tisztségek még annyira sem nyújtottak létbiztonságot, mint az adománybirtokok.

Tekintsük csak át azokat a kísérleteket, melyek ezideig a tisztviselők névsorának összeállítására történtek; a sűrű változásokból meggyőződhetünk erről. A királyi birtok bármily című használata egyet jelentett tehát a királyi önkénynek való kiszolgáltatottsággal, a bizonytalansággal.

A szállás- és királyi birtok merev ellentéte annál károsabb volt, mert az előbbieket élvezői általában magyarok, az utóbbiak nagyobb részben legalább származásukra nézve idegenek voltak. Hasztalan magyarosodtak meg nyelvben, szokásban, érzésben, a válaszfal nem omlott le közöttük, össze nem olvadhattak. Nagy társadalmi és nemzeti érdekek fűződtek ahhoz, hogy az ellentéteket enyhítsék; az adminisztráció és humanizmus szempontja is a létbiztonság megalapozását sürgette.

II. Endre — kinek igen jó szíve volt és akinek uralkodása alatt az idegen elemek nagy mértékben érvényesültek — 1216 körül tette meg az első nagy kísérletet az ismertetett helyzet reformálására. Erre vonatkozólag a királyi tanács az esztergomi érsek hathatós ellenállása dacára is szótöbbséggel hozta meg határozatát. A határozat lényegét II. Endre a következő szavakkal ismerteti: „*quorundam nostrorum consilio terrae nostrae statum ab antiquis illibate conservatum alterantes castra, comitatus, terras et coeteros opulentis Hungariae proventus in perpetuas haereditates nostris baronibus et militibus distribuimus.*”²

A határozatnak az esztergomi érsek és párthívei teljeséggel ellenszegültek, mert úgy látták, hogy ez az újítás veszélyezteti a király és ország méltóságát és hatalmát, ennek folytán ellenkezik a koronázási esküvel is. Ebből az aggodalom-

¹ Debreceni Szemle I. évf. I. füzet.

² C. D. III/1. k. 255. l. Knauz: Monumenta eccl. Strigoniensis I. k. 216. lap.

ból megállapíthatjuk, hogy a királyi tanács nem találta meg azt a megnyugtató intézményt, mely a királytól való személyi függést pótolhatta volna.¹

Az esztergomi érsek ithon a hatalmas párt ellen nem tudván érvényesíteni befolyását, panaszával a szentszékhez fordult, melynek főségét maga a király is elismerte. Mivel Honorius pápa is úgy találta, hogy a perpetuitas ellentétben áll a király és ország méltóságával és a királyi esküvel, *Intellecto* kezdetű bullájával elrendelte a régi birtokjog visszaállítását és az azzal ellenkező kiváltságlevelek megsemmisítését.²

II. Endre egy ideig halogatta a dolgot, de a végén nem mert szembe helyezkedni a pápával, tehát *józanabb tanáccsal élve* elrendelte egész országában a birtokvizsgálatokat és a nagy körültekintést és erélyt kívánó munkát *teljes hatalommal* fiára, Béla ifjabb királyra bízta.³ Béla a királyi birtokok felülvizsgálására bizottságokat alakított, melyek serényen működtek, de az ellenpárt sem aludt és különösen Dénes nádor mindent elkövetett, hogy a munkát akadályozza, apa és fiú között ellentéteket keltsen, sőt az ifjabb királyt megalázza. Nem is tudták elvégezni a munkát, amíg II. Endre élt. Béla trónra lépése után a perpetuitásokat az egész országban *validiore manu* kezdte kezelni.⁴ Már az első országgyűlésen az ország eltékozlása (dilapidatio) és hűtlenség miatt vádat emelt Dénes nádor és társai ellen és őket kínvallatás alá fogatta. Dénes nádor kivégzése, többek száműzetése és bebörtönzése után⁵ öccse, Kálmán király, az egész királyi tanács és a nemesek határozata szerint az egyházaknak adományozott birtokokra is kiterjedőleg megindult az újabb nagy vizsgálat.⁶ Amde a perpetuitásra megérett az idő. Még az elretentő példák után is akadozott a dolog és a tatárjárás után majdnem egészen elakadt. A föld megint elveszítette értékét; ezzel szemben nőtt az ember értéke. Külföldieket csak úgy lehetett beköltözésre bírni, ha itt kedvezőbb életfeltételeket ígértek. Szükségessé vált az ország megerősítése, várak, erődítmények építése.⁷ Ezt a

¹ Ezt nemcsak a következményekből, II. Endre és IV. Béla azon nyilatkozataiból lehet következtetni, hogy a perpetuitás *annullálta* a királyi jogokat, hanem Rogerius igen jellemző megjegyzéséből is. Szerinte az urak arra törekedtek, hogy „facilius quilibet possit de Hungaria, quam sibi per partes diviserant, portionem sibi debitam *sine conditione* cuiuslibet obtinere.” Kétséges teljes hitele, de kétségtelen bizonyosság a korábbi hűbériségre. Itt megjegyzem, hogy II. Endrével egyidőben III. Henrik angol király is hasonló birtokpolitikát folytatott. A külföldi hatásvadászokat azonban figyelmeztetem a hazai fejlődés szükségszerűségére.

² Hazai okmánytár IV. k. 44. l. C. D. IV/3. k. 389. l.

³ H. okmánytár IV. k. 44. l. VI. k. 24. l. C. D. III/2. k. 145., 205. l. A várbirokok visszafoglalását 1221-ben rendelte el. Véradi reg. 361., 368. l.

⁴ A. U. O. VII. k. 310. l.

⁵ Rogeriusnál és C. D. IV/1. k. 70. l.

⁶ C. D. IV/1. k. 72., 105., 106., 195. l.

⁷ I. m. IV/2. k. 50. l.

munkát az akkori gazdasági viszonyok között az állam nem vállalhatta magára; magánember pedig nem vállalkozhatott a nagy kiadásokra, ha nem kapott elég örökös birtokot. A tatárjárás IV. Béla negyedszázados küzdelmének eredményeit semmisítette meg. Bár igen sok oklevelét ismerjük, melyekben hűbéri feltételek mellett, pontosan megjelölt szolgáltatások ellenében adományoz földet, de még többet adományoz feltételek nélkül örök jogon is különösen attól az időtől kezdve, amikor fiával összetűzött és előbbre valónak tartotta megbízható pártívek szerzését, mint a jövődő királyi hatalom emelését; sőt épen ellenkezőleg fanatikus gyűlöletében arra törekedett, hogy kisebbitse a jövődő királyi hatalmát!

Fia, V. István már nem is akarja a perpetuitást megszüntetni. Mint annyiszor megtörtént már, az unoka visszaüt a nagyapára, az unoka folytatja a nagyapa által megkezdett és az apa által abbahagyott törekvéseket.

„Ut donationes perpetua soliditate solidentur, ne per quempiam successorum possint recuperari vel irritari,” hirdeti okleveleiben, melyek által *perpetuo et in aevum*, avagy *perhempnalliter* adományoz birtokokat. Ugyanezt cselekszi IV. László is, de már neki szembe kellett fordulnia az új, nagybirtokú arisztokráciával az ország egységének megóvása érdekében.

II. Endre alatt volt valami átgondolt terv az ország érdekeinek és a perpetuitásnak összeegyeztetésére, bár annak körvonalait is alig vehetjük ki; attól kezdve azonban a perpetuitás elvi tagadása mellett cél és terv nélkül, hebehurgyán fejlődött a gyakorlatban a perpetuitás ügye, ami előidézte azt a krízist, mely IV. László trónralépésétől I. Károly döntő diadaláig tartott. Csak a szerencsés véletlen folytán került ki a zűrzavarból diadallal az ország egysége.

A perpetuitásnak — úgy látszik — ellensége volt a magyar nemesség, mely (miként a szlapon nemzetségeknél arra határozott adataink vannak) ősi jogait nem akarta megosztani az idegenek nagy tömegeivel. Az ősi nemesekre és a tömegeikkel hova-tovább jogban, társadalmi állásban egyenrangúvá lett serviensekre támaszkodik a királyi hatalom a hűbéres arisztokráciával szemben. Igen érdekes tünet, hogy amíg a nagybirtokú arisztokrácia perpetuitása ellen állást foglaltak, a maguk részére kivívtak egy más irányú, de hűbéri vonatkozásoktól ment perpetuitást.

Az aranybulla keletkezése alkalmával egészen természetes kívánságuk volt, hogy a hazáért hozott véráldozatokat a király jutalmazza és még természetesebb kívánságuk volt a nagy birtokrevízióval szemben, hogy az *érdemes szolgálatokkal szerzett adománybirtokot ne lehessen visszavonni*. A perpetuitás elvét helyeslő II. Endre szívesen hozzájárult ahhoz, hogy *possessionibus, quas quis iusto servicio obtinuerit, aliquo tempore non privetur*. (17.)

Új fogalommal bővült ezzel a magyar birtokjog, mely végzetes csapást mér a hűbériségre, de egyuttal Béla ifjabb király törekvéseire is. *Sicut servicia exhibita et impensa non facta esse non possent, sic et donationes pro meritorius serviciis semel factae non debent revocari* — ebbe a rövid, klasszikus mondatba tömöríti IV. László az új elméletet. Ebből az elméletből következik, hogy a *iustum servitium* alapján szerzett birtok elismerés, *viszontszolgálat* a király részéről, tehát nem járhat további hűbéri kötelezettséggel és nem vonható vissza.

Ennek folytán a *iustum servitium* bizonyosságául az oklevelek egyre bővebben részletezve sorolják fel az adományos érdeemes szolgálatait és a jövő kötelezettségekről hallgatnak, legfeljebb az amúgyis kötelező hűségről és jövő szolgálatakról általánosságban emlékeznek meg. Mivel pedig érdemes szolgálatok szerzésére mindig volt alkalom, hova-tovább *ez lett a királyi adománylevelek stereotyp formája*. Miután az ilyen oklevélben a hűbériségnek még halvány vonásai sem fedezhetők fel és miután a *pro tempore* és *ad usum* adott birtokokról adománylevél nem maradt, egész jogosan meríthették a felületes oklevél-olvasók azt a meggyőződést, hogy nálunk hűbéri természetű birtokadományozás csak kivételesen fordult elő. Magától értetődik, hogy a *iustum servitium* alapján nyert birtok *iure perpetuo et irrevocabilitate*, (*haeredibus haeredum* sőt IV. László trónralépésétől kezdve a nemzetségi birtokjogon túlmenőleg is *posteritatus utriusque sexus universis*) megilleti az örökösöket, sőt hova-tovább a leányokat is!

Az 1267. évi törvény a hadban elhalt nemes *iustum servitium* alapján szerzett birtokát — ha arról nem rendelkezett — a nemzetségi birtokhoz csatolta. Ezzel a nemzetségi birtok határát a királyi területen messzi kiterjesztette.

Ezáltal azonban még nem nyert elintézészt a szállás- és adománybirtok közötti ellentét kérdése az egész vonalon. A *iustum servitium*-jog a nemesség joga, azonban a nemesi joggal élőknek és egyre beözönlő idegeneknek óriási tömege van, amely ehhez a joghoz hozzá nem juthat; a *perpetuitás* is — amint annyi adományvisszavonás példája igazolja — csak azoknál veszik komolyan, akik esetleg fegyverrel is ellenállanak, vagy olyan szerencsések, hogy 32 évi *uzus* alapján megszerzik a tulajdonjogot. Épen ezért az adományosok arra törek-szenek, hogy vagy szabadrendelkezési jogot nyerjenek, vagy pedig adomány útján a család sorsát biztosító *descensualis* jogot.

Birtokszabadrendelkezést biztosító *donatio* nagy ritkaság és ritka a régebben bírt birtokra is a szabad rendelkezés engedélyezése. E miatt nem is lenne érdemes beszélni róla, ha ebben a tekintetben tudósaink körében nem uralkodnának

¹ A. U. O. IX. k. 10. 61. l.

fogalomzavarok azért, mert modern szemüvegen át nézik a szabad rendelkezés fogalmát. A szabad rendelkezés csak jelentéktelen apró existenciák joga (szabad hospesek, condicionariusok). Az akkori nemesi jogokkal élő ember nem erre hanem birtoka megtartására, növelésére és családja konzerválására törekedett; birtokából tehát csak végső szükség esetében adott el, vagy fiú nem létében kívánt rendelkezni.

Az eladásokat maguk királyaink sem nézték jó szemmel, mert a birtokforgalom a *ius regium* nyilvántartását megnehezítette. A szabadrendelkezési jog adományozása tehát csak kivételesen, vagy egyházak javára fordult elő; mint egy királyi oklevél mondja: *quibusdam familiaribus et benemeritis . . . ex speciali gratia* engedélyezték,¹ főképen azért, hogy különleges megbízatásuk költségeit fedezhessék.²

Míg a birtokszabadrendelkezésre nem is nyilatkozik meg a vágy az *ultimus deficienses*et kivéve; *arra* azonban már *határozottan vágyakoztak a jövevények, hogy adománybirtokaikat az ősi, az igazi, a természetes nemesek módjára bírassák.* És ezt a vágyat királyaink általában honorálták is.³

¹ A. U. O. III. k. 21. l.

² II. Endre Salteriusnak, aki leányát, Jolanthat kísérte Aragoniába. (Hazai okmánytár I. k. 14. l.) V. István ifj. király a Csák nb. Tamás özvegyének, ki leányát Nápolyba kísérte és követe volt Franciaországban. (A. U. O. VIII. k. 239. l.) IV. Béla István kamarai ispánnak az agári buchariusok földjét. (H. okmánytár VII. k. 08. l.) IV. László Kemény fia, Lőrincnek. (H. O. 03. l.)

³ Pld. IV. Béla Jordan comes vejének: *iure perpetuo eo titulo, eo iure, ea plenitudine eaque libertate, qua veri et primi nobiles regni nostri gratulantur* (H. O. 29. l. C. D. IV/2. k. 38. l.) Ugyanő a lengyel származású Bagamér fiának *eo iure, eo ordine eaque libertate, qua coeteri naturales nobiles regni nostri suas possessiones possident*. (H. okmánytár VI. k. 122 l.) ugyanő a tatárjáráskor kitűnt Moholnak „non ut donationes de regia benignitate concessas, sed ut descensum haereditarium,” (H. okmánytár VII. k. 38. l.) Lőrinc soproni főispánnak Locsmándot „in possessionem perpetuam et proprietatem illibatam. (C. D. IV/1. k. 148. l. V/1. k. 82. l.) Más esetben: *non ut donationes a regia benignitate concessas, sed ut descensum hereditarium*. (H. okmánytár VII. k. 38., 83. l.) V. István Marcel fiának várföldeket és Sándor fiainak új adományt „infundendo in eisdem totum ius domini eiusdem terrae, ac si ipsorum descensualis fuisset a tempore sanctissimi regis Stephani seu aliorum progenitorum nostrorum regum Hungariae illustrium pro tempore qui fuerint, — bírnák. A. U. O. VIII. k. 336. l. és C. D. V/1. k. 130. l. VIII/3. k. 85. l.) Sido comesnek tamquam possessionem haereditariam iure irrevocabiliter (H. O. V. k. 44. l.); Rajki Benedeknek . . . adeo ut propriae possessionis terminis et funiculis intercepta legem et condicionem per omnia sortiretur haereditariae possessionis (I, m. I. k. 79. l.); IV. László Jákó comes leszármazóinak . . . ex ipsa donatione veri domini dictorum possessionum et utilitatum eiusdem effecti semper gaudeant iuribus earundem, (C. D. V/2. k. 80. l.) ugyanezen szavakkal H. O. VI. 193. l. Jakab olasz plebanusnak és testvéreinek prout nobiles in Ungaria existentes tenere seu possidere possessiones suas proprias consueverunt. (H. O. V. k. (6. l.) Ut ex huiusmodi concessione et donatione et traditione nostra verus dominus dictae terrae effectus. (A. U. O. VIII. k. 162. l.) III. Endre Pýrin mesternek non solum in libertate filiorum jobagionum de Scepus, sed eo etiam iure et

Tehát az uzus-jog érvényesülése, a perpetuitas, a *iustum servitium* és különleges esetekben a *descensualis* jognak adományozása egyre szűkebb körre szorították a királyi birtok területeit és az adománybirtokkal járó bizonytalan, függő helyzetet. Az ősi nemesi jog, bár némileg megnyírbálva, feltartóztatatlanul nyomult előre; különösen nagy pusztítást végzett a kötött rendeltetésű királyi birtokokon. Az exemptiók folytán egyre kevesebb birtok determinálja élvezőjének foglalkozását, társadalmi helyzetét és kényszeríti különleges szolgálatokra még akkor is, ha vétel útján jutott hozzá. Legszívósabbnak bizonyultak a várszerkezet romjai, melyekbe új életet akar önteni Nagy Lajos,¹ sőt Mátyás királynál is látunk törekvéseket konzerválására, azonban ez már csak a multból visszajáró kísértet, mely birtokjogunknak és társadalmunknak színfoltot sem adhat. Az egykor virágzó hűbériségnek csak egy komoly emléke maradt: a hadikötelezettségnek az adománybirtok, sőt hova-tovább a birtok nagysága szerint való megállapítása.

Megmaradt azonban nyelvünkben a hűbériség emléke örök időre a *jobbágy* szóban, mely egyaránt jelölte a főurak és kis ekszisztenciák hűbéri szolgálati viszonyait és megmaradt a nyelvi emléke annak is, hogy a magyar ember a hűbériségben a birtok időleges, feltételhez kötött birtoklását látta és fájalta; ezért lett a hűbéri birtokjog ellentéte a *perpetuitas*, a család állandó birtoklását jelentő *haereditas* magyar neve pedig *örökség*. Viszont a hűbériség elcsenevészése után, mivel a *feudum* időleges, feltételekhez kötött birtokhasználatának emléke megmaradt, a birtokbérletet nevezték *feudumnak*² és így megtörtént az a különös eset, hogy Nagy Lajos király a *pannonhalmi apát feudistája* lett.³

libertate, quibus nobiles regni nostri terras suas seu possessiones dinoscuntur possedisse. (C. D. VII. k. 200. l.) A tenger melléki bániságot *iure proprietatis et perpetui domini*, de mégis hűbéri feltételekkel. (C. D. VII. k. 221. l.) Az Anjou-korban még gyakoribbak az ilyen adományozások. — Igen érdekes indokolása van a *descensualis* jog adományozásának szlavon nemesek esetében. Tamás váci püspök és testvérei kiváló szolgálatokat teljesítettek IV. Bélának, V. Istvánnak és IV. Lászlónak. Mivel csak Szlavóniában voltak birtokaik, a püspök egy somogyi birtokot kért Erzsébet királynétől örökös adományként, hogy „*more nobilium titulum sessionis habeat.*“ (C. D. VI. k. 213. l.)

¹ Bánffy okt. I. k. 294. C. D. IX. k. 685. l.

² A veszprémi apácák a távoli Sarlóst nem tudván kezelni, a pécsváradi apátnak *modo feudali seu administratorio locassent* (H. Okm. VII. k. 10. l.) A székesfehérvári kereszteseknek egy malmát a hozzátartozó földekkel egy *civis castri* húsz évre *in feudum conduxit*. (C. D. IX. k. 360. l.) A bizerei apát is tetseri birtokát *ratione feudalis conservationis* adja Szeri Pósnak, (H. Okm. VII. k. 419. l.) a *pannonhalmi* kolostortól pedig Csihalt 10 évre *feudaliter conduxit* Bessenyo Mátyás. (H. Okm. II. k. 157. l.) L. még Zichy okt. I. k. 296. l.

³ Nagy Lajos a *pannonhalmi* kolostortól elvette Almást azzal az ígérettel, hogy majd ad helyette más birtokot. Később azt az ajánlatot tette, hogy ugyanazon feltételek mellett bérlet, mint orvosa, Ferenc mester bérelte. A bérletre a *pheudaliter conservare* kifejezést használja. Hazai okmánytár II. k. 122. l.

Miután megismertük azt a folyamatot, mely középkori birtokjogunk zürzavarából egységesebb birtokjoghoz vezetett, még meg kell ismernünk azt is, hogy a birtok és társadalmi viszonyok szoros összefüggése hogyan nyilvánult meg társadalmi életünkben.

4. A magyar társadalmi élet.

Nem lehet célom a magyar társadalmi élet fejlődésének teljes képét adni részint azért, mert arra nincs terem, részint pedig azért, mert Erdélyi László, Tagányi Károly, Hóman Bálint, Szekfű Gyula, Váczy Péter, Waldapfel Eszter és Ozorai József kutatásai már sok fényt derítettek erre a kérdésre. Csak kiegészítésekre és főképen összefoglalásra szorítokozom és különösen azoknak a momentumoknak kidomborítására, amelyek az egységes nemesi birtokjog és az *egységes nemesi rend* kialakulását szükségessé tették és elősegítették.

Az ősnemeseknek vagyoni, társadalmi helyzetéről és különleges tekintélyéről az előadottakon kívül nincs mit mondanom. Az örök természeti törvényből következik, hogy ezt a tekintélyt is megkoptatta az idő, különösen attól az időtől kezdve, mióta ősnemesek is kezdték törni magukat a személyi függéssel járó és meghatározott szolgálatra kötelező adománybirtok után, sőt birtokvágyuk őket egyházak és magán-domíniumok szolgálatára is csábította.¹

Természetesen a nagy adománybirtokot elfogadó nemesekre megszűnt az a jog, hogy a nemes per se et personaliter teljesíti hadi kötelezettségét, mert adomány, illetve hűbértartokai után megfelelő számú alhűbérest, servienst kell hadba vezetniök.

Tekintélyük, befolyásuk sokat szenvedett az által is, hogy a legkiválóbb ősi nemzetségek az Árpád család kihalása után Anjou Károly ellen foglaltak állást. Az új királyt jövevénynek tekintették, kinek trónralépésével megszűnt az a vérségi kapcsolat, mely őket az Árpádokhoz kötötte. Nem véletlen az, hogy Nagy Lajos, épen ezen kapcsolat visszaállításának hirdetésül, trónralépése után rex Hungaricae nationisnak nevezte magát.

Mindezek után is az ősi magyar nemesség maradt a legnagyobb méltóság és az ország legkiváltságoltabb osztálya. Az a kis veszteség, melyet tekintélyében izolált állapotának feladása által szenvedett, arra volt jó, hogy állapotuk a jövevények számára elérhetőbbé legyen. A jövevények épen a

¹ Pld. a Bánffyok a keresztetek praedialisai lesznek, az a Rufus Ábrahám, ki az ujbári comitatust nyeri örökül, egyben Tencsényi Csák Máté nádor tárnokmestere is. Van tehát a királytól egy liber, perpetuus comitatusa, amivel összeférhetőnek tartja azt, hogy a nádori dominium tárnokmesterei tisztét is betöltse.

nagy adománybirtokokat nyert előkelő ősnemesekben találtak értékes támogatókat a perpetuitásért folyt küzdelemben.

A perpetuitas és a iustum servitium elvének nagy kiegyenlítő hatását nagy mértékben elősegítette a királyi serviensek osztálya.

Ez az osztály a Szent István törvényeiben is említett királyi, udvari *miles*-ből fejlődött.¹ Alapjában véve királyi hűbéreseket; kiváltságuknak legértékesebb pontja az, hogy a királyi házhoz, vagy családhoz számítják,² a király zászlója alatt, szeme előtt, oldalánál harcolnak³ és annak védelmében részesülnek⁴

Köztudomású dolog, hogy a szent király adományait Kálmán törvénye és a további következetes joggyakorlat szállásbirtoknak minősítette. Szent István mileseinek ezt a jogát nemcsak a vérségi leszármazók örökölték, hanem az egész társadalmi osztályra kiterjesztették. Akit a király bármely néposztályból serviensei közzé emel, vagy áthelyez, egyszersmint addig kötött rendeltetésű birtokát is mentesíti a régi szolgálattól, okleveleink szerint ab obnoxietate, nexu, jugo, labe conditionis vagy servitutis, avagy egy szóval iobagionatu és feljogosítja, hogy sine nota pristinae libertatis ipsorum aurea libertate éljenek és bírassák birtokaikat az ő, a természetes nemesek joga szerint.

Minthogy hadkötelezettségük (sub vexillo regis, per se et personaliter nulli in societate baronum adiunctus) birtokjoguk és igazságszolgáltatási kiváltságuk tökéletesen egyezik az ő-

¹ Az átmeneti állapotot megőrizte a váradi regestrum (de genere equestri, scilicet militum regis 73.) és további fejlődési fokon megőrizték még az exercituales regii és reginales, valamint a turóci és szepesi nemesek. Az exercitualesre jellemző: Milost bucharius arra kérte IV. Bélát, engedje meg in armis militaribus servire. A király próbát tesz. Két fia jelenjen meg a cseh király elleni hadban vérttel, sisakkal, pajzsával, lándzsával, ijjal és nyíllal felszerelve és hadi lóval. Amig így szolgálnak, addig az exercituales regii között foglalhatnak helyet. Királynéi exercitualesre adat C. D. IV/3. k. 346. I. V/2. k. 216. I. Hazai okmánytár VI. k. 44.) I. Árpádkori új okmánytár IX. k. 300. I. Libertas exercituales, prout nobiles de Turoc exercituales C. D. IV/2. k. 241. I.

² Praerogativa communionis in domo regia servitium. (H. okm. VIII. k. 211. l.) ... de domo et familia nostra de coetero censeantur ... in participium regalis domus gloriantur ... in aulicos et servientes nostros recepimus speciales ... Aula vero nostrae celsitudinis regiae pateat eis, tamquam aliis aulicis nobilibus (!) ... de obsequialibus nostri lateris, ... computentur! — C. D. III/1. k. 446., 467. I. III/2. k. 72. és 481. I. A. U. O. VII. k. 132., 209. I. XI. k. 338. I. Hazai okmánytár VI. k. 48. I. Károlyi oklevéltár I. k. 5. I.

³ Sub vexillo regis előfordul minden nemesítő oklevélben. Nostrae maiestatis praesentia. *Kubinyi*: Monumenta I. k. 90. I. és A. U. O. IX. k. 81. I. Obsequium nostri lateris. A. U. O. VII. k. 209. I.

⁴ Sub tutelam vexilli nostri statuimus. H. okm. VIII. k. 207. I. C. D. V/3. k. 354. I. Nem a birtokjogi kötelem, hanem ez teszi őket királyi hűbéressé. Ezen a vonalon válnak el a *nobiles aulici* a *nobiles naturales*-tól.

nemesekével, a legfontosabb középkori szempontokból egynek is lehetne tekinteni őket, de van három dolog, amely a XIII. században még válaszfal gyanánt szolgál:

1. a származás fénye, melyen csak az idő és feledés segíthet;

2. a *serviens regis* csak *nobilis aulicus* és nem *nobilis naturalis*, vagy *regni*;

3. ebből kifolyólag csak addig élvezi jogait, amíg a király szolgálatában marad, holott a *naturalis* nemesnek rendi állása és országos nemessége abban nyer kifejezést, hogy bárkinek áll szolgálatába, ősnemesi jogát nem veszíti el.

Érzik ezt a *serviensek* is; arra törekednek tehát, hogy állapotukat a rendi állás, a születési jog biztonságára emeljék. Előbb csak azt kívánják, hogy az öreg és ifjabb király közül bármelyiknek szolgálhassanak, de még ezután is csak a király különös engedélyével léphetnek pld. egyházak szolgálatába és akkor elveszítve régi jellegüket *nobilis jobagio*, vagy *serviens ecclesiae* vé lesznek *vagyonukkal együtt*; épen így lesznek főember szolgálkái is.¹

Arról, hogy a királyi *serviensek* főemberek, sőt magyarországi kun fejedelmek és urak szolgálatába lépnek, rengeteg adatunk van.

A jogegyenlőséget e tekintelben az 1298 : 33. tc. alapította meg, de még ezzel csak a *serviensek* és *nobilisek* között fennállott különbség szűnt meg; a nemesi rend egységének további megalapozása még a jövő feladata maradt.

Voltak ugyanis még olyan néposztályok, melyek *aurea libertate* éltek, nemes módra viselkedtek, de a nemességhez nem számítottak. Ilyenek voltak pld. a királyi és királynéi birtokokon a jegyzetben már említett *exercitiales*, a királyi *praediales* (Szlavóniában, Dunántúl némely vidékein és Sárosban). A település körébe vont újabb, északi vármegyék fejlődésben leledző, nagyjában nemesi jogokat élvező kiváltságolt lakói, mint a turóci jobbágyfiúk, a szepesi lándzsások és szepesi nemesek; a régi várak jobbágyai, akikről a krónika szerint az az alaptalan hit terjedt el, hogy ők elszegényedett nemesek és a vár kötelékébe azért léptek, mert katonai szolgálatukért föl-

¹ Így lép át a *serviensek* közül *voluntate et permissione regis ad iobagionatum ecclesiae beati Benedicti de Gron.* (H. Okm. VIII. k. 426. l.) Ugyanezen egyház szolgálatába szintén IV. Béla idejében a szelepcrényi régi *serviensek*. A király teljesítette a kérésüket és azokat a szabadságukat biztosítja nekik, *quo coeteri iobagiones a piissimis antecessoribus nostris ecclesiarum officii deputati sunt benigne muniti. Ha örökös nélkül halnak meg, birtokuk az egyházáé.* A. U. O. XI. k. 266. l. Ha ismét vissza akartak térni a *serviensek* közzé, újabb szabadalomlevélre volt szükségük. Erre jegyzeteim között 12.4. évszám jelölésével találtam feljegyzést, de sajnos szórakozottságból nem jegyeztem fel a forrást. Az esztergomi érsekségnek privilegiumai közzé tartozott, hogy nemesek és *more nobilium exercituantes* szolgálatába állhatnak és alávehetik magukat ad *serviendum*. C. D. VIII. k. 333. l.

det kaptak.¹ Ilyenek a castrensesnek, az udvarnokoknak, tárnokoknak tisztjei, comesei, kiknek utódai a királytól függő, közvetlen hűbéri kötelék kifejezésére szerették magukat udvarnok-jobbágyoknak nevezni.

De nemcsak a királynak vannak nemesei és nemes módon élő jobbágyai, hanem a magán dominiumoknak is.

Az akkori gazdasági és közlekedési viszonyok között a király nem tarthat közvetlenül nagy hadsereget. Ha tekintetbe vesszük, hogy a várjobbágyoknak milyen nagy birtokaik voltak, hogy nehéz fegyverzetük, fegyverhordozóik és csatlósaik nagy költségeit előteremthessék, nem csodálkozhatunk azon, hogy nagyobb kiterjedésű vármegye sem bírt meg 40-nél több várjobbágyot. A királyi serviensek száma sem volt 'ényeges. Nem véletlen dolog a nagy egyházi és főúri dominiumok kifejlődése tehát, mert azoknak hűbéreseikkel részt kellett venni az ország adminisztrációjában és különösen védelmében.

Krónikáink és okleveleink tanúsága szerint a telepítés munkájában nemcsak a királyok, hanem az ország más urai is résztvettek. Szent István törvényei egész természetesnek tartják, hogy a senioroknak milesei vannak és azokat a törvényt védelmében részesítik. Kálmán törvénye a hadkötelezettséget megállapítja a comeseknek jövedelme után is.

Ujabb történetírásunknak végzetes tévedése volt, hogy a banderialis hadrendszer szálait nem itt és nem az Árpádkori hűbéri szervezetben kereste, figyelmen kívül hagyva Kézai értékes útmutatását és okleveleink számtalan bizonyosságát is.

A banderium egyidős a nagybirtokkal, az pedig már a honfoglalás idejében megvolt a nemzetségi birtokokon és egyre fejlődött Szent István után a királyi birtokokon is. A nagybirtok hadi terhének fejlődését a megmaradt adatok aránya miatt elsősorban az egyházi dominiumokon kell nyomoznunk.

Az egyházak nagy birtokaikkal azt a terhet viselték, hogy az exercitualesnek bizonyos számát el kellett tartaniok. Ez a szám kezdetben igen nagy volt mindaddig, amíg pogánylázadásoktól és rablótámadásoktól kellett tartani. A hadakozó népeket eredetileg a király adományozta, illetőleg deputálta és állapotukat a hagyomány szerint Szent István szabta meg. Számukat illetőleg tájékoztatást nyújt az, hogy a pécsváradi apátságban kezdetben 200, a sümegi monostornak pedig 100 lovas szabad katonája volt.² Mivel ezeknek utódai is örökölték atyjuk állapotát, el lehet képzelni, hogy később, mikor a nagyobb biztonság kevesebb katonát

¹ Ez azért nem felel meg a valóságnak, hogy a várjobbágyok birtoka nagyobb volt, mint az átlag servienseké. Volt eset, hogy X. Y. várjobbágy panaszkodott, hogy földje megfogyott, e miatt szolgálatát nem teljesítheti; — és a király a várból birtokával együtt kivéve, a serviensek közzé emelte.

² Dr. Turchányi Tihamér: Magyarországi monostorok gazdasági viszonyai a tatárjárás előtt. 21. l.

kivánt, milyen nagy nehézségbe ütközött ezeknek visszafejlesztése. De még rendezettebb viszonyok között, kisebb egyházak, női kolostorok sem nélkülözhatték a *milest*, a *bellatort*, a *lovas jobbágyot*, a *lovas legényt*, a *nemes jobbágyot*, a *servienst*, kiknek feladata volt, hogy a püspököt, prépostot, apátot kísérje, szükség esetén hadba szálljon és üzeneteket, leveleket közvetítsen a királyhoz és bárókhöz. Ezekből fejlődtek ki az egyházi nemesek, a *praediales*.

Helyzetüket részben Ozorai és az Ozorai kutatásait sok tekintetben helyreigazító Váczi Péter fejtette ki. A *praedialis* intézmény tiszta hűbéri jellege ezek után kétségtelen. Az eddigi kutatásokhoz csak annyi hozzáfűzni valóm van, hogy nyomozásaim szerint ezt az intézményt a keresztes vitézek alapították meg hazánkban, kiknek az ország védelmezésében IV. Béla a tatárjárás után igen nagy szerepet szánt. Különösen nagy birtokokat adott nekik Szlavóniában és a Dunántúl némely vidékein. Ez az oka annak, hogy az intézményt legelőbb a zágrábi püspökség vette át mérhetetlen nagy birtokain. Szlavóniában és Horvátországban még a vármegyei szervezet is a *praedialisok* és nem a várjobbágyok joga szerint alakult. Átvették ezt az intézményt lassanként az összes magyar püspökök, sőt a királyi birtokok és nagybirtokos arisztokracia is.²

A *praedialisták* neve onnan származik, hogy a hűbéri kötelezettséggel kapott földjük neve *praedium*. *Praedium* alatt a saját kezelésben levő földet (később majorsági birtok, *allodium*) nevezték.³ Attól kezdve, hogy a nemesi rend egységének kialakulási folyamata megindult, a világi birtokokon élő *praedialisták* hova-tovább eltűntek (általában *serviensekké* lesznek), a *praediales* szó az egyházi nemesek sajátos jelzése maradt, bár néha felcserélik a *vazallus* szóval is.⁴

¹ A király zászlója alá vértben (*loricati*) *militari armatu* kellett szállaniok. A. U. O. VII. k. 67. l. C. D. II. k. 229. l.

² A *praedialisok*nak ugyanazon kötelezettségei voltak, mint a várjobbágyoknak, a nemesek közzé is számították, de hadkötelezettségükön kívül pénz és természetbeli szolgáltatásokkal is tartoztak uruknak.

³ *Praedia quoque ad ecclesiam tuam dioecisana lege spectantia, quae propriis laboribus excolis, a solutione decimarum eximimus.* C. D. II. k. 341. l. Ilyen értelemben használják a zólyomi, liptói, turóci, ugocsi, sárosi óriási területekre is a *praedium regale* nevet, mielőtt a vármegyei szervezet ott kifejlődött. C. D. VI/1. k. 242. l., VI/2. k. 253, 261. l. H. Okm. VIII. k. 447. l. A *praediumot* nevezték majornak is (*maierium*), ebből fejlődött ki a majorsági föld elnevezés; de nevezték nagy elméleti elcsuszással *allodiumnak* is. Pld. olvassuk egy 1333. évi oklevélben: *praedium suum, seu allodium, quod vulgo Kunch spán maiura dicitur.* Ugyanezen birtokot máskor *praedium seu maierium-nak*, sőt *allogium-nak* is nevezik. *Dedek*: M. E. S. III. k. 222, 515, 516, 528. l. C. D. IX/1. k. 147. l.

⁴ Pld. C. D. IX/1. k. Világi főuraknál is használják a *vazallus* szót. 381. l. C. D. VIII/5. k. 59, 62, 70. l. VIII/4. k. 445. l.

A főpapok saját comeseik és a többi egyházi nemesek meghallgatásával bárkit felemelhetnek az egyházi nemesek sorába, de viszont hűtlenség esetén meg is foszthatnak. A nemesítésnek ugyanezen jogát élvezik a dominiummal bíró nemesek is.¹ Ezeket a királyi serviensekkel, sőt nobilisekkel egyenlőknek tekintik.² Különösen kiemelkednek hadügyi szerepükkel az esztergomi és kalocsai érsek és a zágrábi püspök.

Acies-eik, vagy armata familiájuk (ezeket a kifejezéseket használták, mielőtt a banderium szó általánossá lett) nagy szerepet játszanak hadtörténelmünkben, épen úgy, mint a világi dominiumoké is.

Sokszor olvashatjuk Árpádkori okleveleinkben, hogy főpapok és főurak cum honesta et armata familia jelentek meg és ezeknek száma néha igen nagy volt. Az érsekségek és nagyobb püspökségek nemes vitézeinek nagy számáról minduntalan olvashatunk és a világi dominiumokról is fogalmat alkothatunk abból az egy adatból, amely szerint Perényi Miklósnak, aki nem is tartozott a legnagyobb birtokú főurak közé 1000, sőt több *vazallusa* volt.³ Míg ilyen közvellen adatunk ritka, elég gyakran következtethetünk az elesettek számából a banderium, illetőleg armata familia számára. Az esztergomi érseknek a Vencel elleni harcban 150 embere pusztult el,⁴ a Gutkeled nb. Pál comesnek Stajerországban 2 rokona és 70 serviense esett el,⁵ Ábrahám comesnek az osztrákok elleni csatában 50 serviense sebesült meg,⁶ másik úr pedig a serviensek mérhetetlen sokaságát veszítette.⁷ Rikolfi Kakas mester a Vencel elleni hadjáratban veszítette el 32 serviensét és két rokonát,⁸ Fatra Miklós comes a morvamezei csatában súlyosan megsebesült és a kunok elleni harcban 37 serviensét veszítette el.⁹ Tódor székesfehérvári prépost, III. Endre alkancellárja az osztrákok elleni hadjáratban költséget és fáradt-

¹ Pld. H. Okm. IV. k. 117, 122, 153. I. V. k. 50, 70. I. C. D. II. k. 229. I V/1. k. 155. I. VII/2. k. 118. I. VIII/3. k. 121, 359. I.

² Pld. a pécsi püspökről olvassuk, hogy non sine dispendio magnarum suarum expensarum et caedibus servientium suorum, *nobilium regni nostri* szerzett érdemeket. Ennek nem tulajdonítok közjogi értelmet, mint ahogy ebben az időben a serviens regis-t is nevezik serviens regninc és még sem rendi értelemben vett országos nemes, mert szolgálati viszonyának változásával változik birtokjoga és társadalmi állapota is. C. D. VI/2. k. 19. I.

³ C. D. VIII/4. k. 445. I.

⁴ C. D. VIII/1. k. 188. I.

⁵ A. U. O. V. k. 63. I.

⁶ I. m. X. k. 136. I.

⁷ I. m. XII. k. 530. I.

⁸ C. D. VIII/5. k. 32. I.

⁹ *Kubinyi*: Monumenta I. k. 133. I.

ságot nem kímélve *valde sumptuosis maximis aciebus militum et infinita multitudine armatorum* vett részt.¹

Ezekkel az Anjou Károly trónfoglalása előtti adatokkal nem a banderialis rendszerre vonatkozó téves nézetek eloszlásához akarok hozzájárulni, hanem csak annak bizonyítására hoztam fel, hogy az egyházaknak és magán-dominiumoknak szolgálatában épen úgy voltak nemes serviensek, mint a királyban, épen úgy kivették részüket az ország védelmezésében, mint a királyi serviensek, *sőt a hűbéres főurak serviensei külföldi hadjáratokra is követték urukat.*²

A királyoknak tehát nem lehet érdeke, hogy befolyást gyakoroljanak arra, hogy a dominiumok kit emelnek serviensek közzé és nem lehet érdeke, hogy közjogi scrupulusokkal ellentéteket szítsanak a dominiumok és saját servienseik között; ellenkezőleg szíves készséggel hozzájárulnak ahhoz is, hogy eredetileg királyi serviensek, *sőt különleges hivatású várjobbágyok is a dominiumok szolgálatába lépjenek.*³

Ezzel még nem fejeztük be a nemesi joggal élő néposztályok tarka színfoltjainak ismertetését, mert területi, vagy faji szempontból megosztott színfoltokat is találunk. Nem egyezik meg mindenben az erdélyi és magyarországi nemesek közjogi helyzete és életformája, Szlavóniának és Horvátországnak ősi nemzetségei sajátos descensualis jogukkal élnek és ősi közigazgatási rendszerük átalakulása után is vármegyei szervezetüknek különleges szint ad a praedialis intézmény, mely a moneta regalist nem ismerte, de a helyett viselte a mardurina, bánzsolozsma és bánzállás terhét. Okleveleink nemcsak az erdélyi, hanem a szlavon és horvát nemességet is külön emlegetik és királyaink ottani érdemes híveiknek a szlavon, vagy Dráván túli nemességet adományozzák (*naturales servientes ultra Dravam constituti, naturales regni Croatiae nobiles*

¹ C. D. VI/1. k. 238. l.

² Pld. V. István oklevelében: *idem cum honesta et armata familia in exercitu nostro, quem in Graeciam simul cum aliis baronibus nostris miseramus . . . claruit*, A. U. O. XII. k. 12. l.

³ IV. Béla engedélyével Péter és Pál várjobbágyok (A. U. O. VIII. k. 169, 202. l. Koller: *Hist. Quinquecl. II k. 207. l.*): több fejeármegyei várjobbágy (I. m. VIII. k. 193. l.), Macha fejeármegyei várjobbágy (Hazai Okt. 57. l.) a nyúlzigeteli apácák szabad jobbágyai lesznek; — Simon esztergomi várjobbágy a garamvölgyi apátság szolgálatába lépett (A. U. O. VIII. k. 224. l.): István és Márk *iobagiones castri Zaladiensis* Csák mester serviensei. (Zalai okltr. I. k. 37. l.) Ibrahim fia Banco Jakab mester királyi kardhordó serviense (C. D. IV/3. k. 113. l.), Márton, a karakói vár jobbágya Karácsony mester, Tituli olvasó kanonok serviense. (H. Okm. VII. k. 164. l.) A zágrábi várjobbágyok szegénységük miatt a keresztes vitézek szolgálatába léptek, de IV. Béla ezt nem engedélyezte, ne *ex hoc iura castri nostri alienentur* (A. U. O. XI. k. 439. l.) Nagy Lajos megkegyelmezett azoknak az elítélteknek és számkivetetteknek, akik Szarvkő várában Kanisay János szolgálatába lépnek, (Soproni okt. I. k. 383. l.)

avagy nobiles in partibus Transdravanis constituti; naturales Slavoniae nobiles). Szintén különleges nemesi jogokkal élnek a székelyek, még az Árpád-korban a more nobilium se gerentes Saxones (erdélyi szászok), a szepesi nemesek, a már említett turóci jobbágyfiúk, a kunok, jászok és besenyők.

Ezeknek az ú. n. kiváltságolt népelemeknek jogviszonyait ismerjük annyira, hogy nélkülözhetőnek tartom a további részletezést; csupán annyit jegyzek meg, hogy ezek is általában nemesek, de *nem magyar és nem országos nemesek*. Pld. domini de Comanis et nobiles Comanorum *una ac eadem cum regni nobilibus perfruuntur libertate*,¹ de a szabadság azonosága az ő kun mivoltukból ered — és birtokaikat is ad instar aliorum Comanorum bírják.²

Epen így a jóval korábban beköltözött besenyők is bisenus nobilis-ek és csak asszimilálódásuk után az egységes magyar nemesi rend megalakulásakor kérik a királyt pld. a fejérmegyei besenyők, hogy őket in coetum, numerum et catervam verorum nobilium regni sorozza.³

Éppen így nemesek a vágvidéki székelyek is, de azzal az árnyalattal, hogy nem per se et personaliter teljesítették hadi kötelezettségeiket, hanem 100 katonát kellett kiállítaniok mindaddig, míg IV. Béla kérésükre e tekintetben is egyenlőkké nem tette őket a magyar nemesekkel.⁴

Ezeknek a nemesi jogokkal élő néposztályoknak különleges privilégiumai nemcsak az igazságszolgáltatás, kormányzás és hadügy útjait göröngyösítették, hanem nagy akadályul szolgáltak a magyar és idegen elemek tömegesebb összeolvadásának és egy összefogó, egységesebb jogrendszer kifejlődésének is.

Ezt az akadályt hártotta el Nagy Lajos

az egységes magyar nemesi rend

megalapítása által.

Az egységes magyar nemesi rend az 1351. évi XI. tc.-ben gyökerezik. Hogy ezt a fontos törvénycikkelyt helyesen értelmezhesük és értékelhesük, szükségesnek tartom teljes szövegében idézni.

Ad eorundem etiam nobilium petitionem annuimus, ut universi nobiles intra terminos regni nostri constituti etiam in tenutis ducalibus sub inclusione terminorum ipsius regni nostri existentes una eademque libertate gratulentur.

¹ Gyárfás: A jászkunok története III. k. 442. l.

² Hazai oklevéltár 305. l.

³ Károly: Fejér vm. története I. k. 564. l.

⁴ C. D. IV/3 k. 547. l.

Történetírásunk hamis értelmezés alapján tulajdonított korszakalkotó, alapvető fontosságot ennek a törvénycikkelynek; nem veszté, sőt nyer az értékelésben, ha reámutatunk valódi értelmére.

A törvénycikkely régen elérte kitűzött célját, midőn a hervadhatatlan érdemű Werbőczy István Tripartitumát írta. Annyira elérte, betöltötte célját, hogy feleslegessé vált és más, korszerűbb célok szolgálatába lehetett állítani hamis interpretációval.

Ezzel távolról sem azt akarom mondani, hogy Werbőczy tudatosan értelmezte hamisan.

A lényege ennek a törvénycikkelynek a nemesi szabadság azonossága. Ha ezt egy köznemes megfelelő történelmi ismeretek nélkül kerek 150 esztendő múlva, a fő- és köznemesi rend élet-halál harcai között felületesen olvasta, lehetetlen volt, hogy ne a fő- és köznemesek egyenjoguságára mérített legyen belőle érvet; lehetetlen volt, hogy arra ne gondoljon, hogy ez az egyenjoguság régen megvolt; törvénybe, soha meg nem változtatható, örök érvényű törvénybe is foglaltatott és így a főurak nyomasztó hatalma csak abuzus alapján fejlődhetett. Pedig a történelem világánál mennyire szerény volt Werbőczy korában a magyar főurak hatalma pld. IV. László vagy Nagy Lajos korával szemben!

Amikor a dominiumoknak több nemese volt, mint a királynak, amikor a királyi tanácsi tagság jövevény világi uraknál is öröklődött, ugyan ki gondolhatott a nemesi rend *ilyen* egységére!?

Ha a törvénycikkelyt figyelmesen olvassuk, — még ha nem ismerjük az előadott körülményeket, — az egységet akkor sem függőleges metszetben, hanem területi vonatkozásban keressük és képzeljük el.

Intra terminos regni nostri ... etiam in tenutis ducalibus kifejezések világosan utalnak erre.

Az előbbi az anyaországra, a szűkebb értelemben vett Magyarországra, az utóbbi Erdélyre, Szlavóniára, Horvátországra, és a Szepességre utal. Erdély, valamint Horvátország és Szlavónia volt az a terület, melyet régi idő óta a királyi hercegek kaptak és éppen azért *ducatu*s-nak neveztek (az utóbbi neve, mivel herceg nem léteben bánok kormányozták *ducatu*s seu *banatus*) — Nagy Lajos öccse, István herceg azonban gyors egymásutánban az említett *ducatu*sokon kívül a szepesi *ducatu*s-t is viselte, tehát *ducatu*s-nak tekintették akkor a Szepességet is.

Mind csupa olyan terület, amelyen különleges nemesi jogok fejlődtek ki.

Ha valaki nem tartaná a *tenutum ducale* utalását elégésnek arra, hogy a törvényhozás célját az ország területén szétszórta, különböző joggal élő nemesi elemek egyetlen nagy

egységbe foglalásában lássa, a következő, XII. cikkely meggyőzheti erről. A régi törvényekben az egymást felváltó cikkelyek között ritkán van logikai kapcsolat. Itt a XII. cikkely a legszorosabb folyamánya az előbbinek, mert a kimondott egység alapján úgy rendelkezik, hogy a szlavoniai és horvátországi nemesek a *lucrum camerae* úgy fizessék, mint az ország többi igaz nemesei és megszűnván a *mardurina*, a bánzsolozsma címen fizetett adójuk az adót illetőleg *tamquam coeteri regni nostri nobiles aliarum partium immunes habeantur!*

Mikor II. Endrétől szorultságában a zágrábi püspök kivált egy nagyértékű privilegialis levelet, az előrelátó püspök még arra az esetre is gondolt, ha a királypénzt bevezetik a bánszágba. A jó II. Endre ebbe is beleegyezett, megjegyzésén azonban azt, hogy nem hiszi, hogy ez valaha megtörténhessen,¹ mert Horvátországnak a magyar államegységbe való bekapcsolását jelentette volna.

És ime megtörtént az elképzelhetetlen dolog, — még pedig a törvény világos utalása szerint a Drávántúli nemesek kívánságára,² mert az idő megérett a nagy egység létrehozására.

Végül fel kell említenem, ha nem is elsőrendű, de mégis bizonyító érv gyanánt azt, hogy az, ami a XI. tc-ben lényeg: *una eademque libertate gratulentur* szóról-szóra megegyezik a kunok kiváltságlevelének már idézett részletével, ami legalább arra enged következtetni, hogy a magyar nemesi egység megteremtésénél ösztönzőül hatott és például szolgált a magyar és kun nemességnek bevált egysége, minek következtében annak megfogalmazását mintául is vették.

A középkori törvény igen rövid szokott lenni; a végrehajtás sem volt tökéletes. Még ezután is előfordul, hogy a király szlapon nemességet adományoz,³ a nemes várjobbágyok még egy ideig viselik régi nevüket,⁴ de magyarázatunk helyességét

¹ *Nunquam moneta regalis in regno banatus sive ducatus fuerit ab aliquo rege facta, tamen a successoribus nostris si fieri contingeret — quod non credimus! ... C. D. III/1 k. 211. l.*

² Hogy az erdélyi nemesek is kívánták ezt, abból lehet következtetni, mert Nagy Lajos egy hadbাহívó parancsában hivatkozik arra, hogy eddig minden kívánságukat teljesítette (C. D. IX/4. k. 49 l.) Az egységes nemesi jogokból folyt, hogy az erdélyi nemeseknek is azt az örök, visszavonhatatlan szabadságot adta, hogy népeik, jobbágyaik és birtoktalan familiáreseik fölött ad instar coeterorum nobilium regni nostri iudicandi plenam habeant facultatem. I. m. IX/3. k. 503 l. Az igazságszolgáltatásban is megszüntet olyan dolgokat, melyekben az erdélyi nemesek hátrányban voltak. I. m. 552. l.

³ 1359-ben a kémleki várjobbágyokat azokkal a jogokkal ruházta fel, *qua coeteri veri et primi nobiles regni Sclavoniae utuntur C. D. IX/3. k. 36.*

⁴ *Kováchich*: Tentamen, quo jobagiones castri coeteris regni nobilibus per Ludovicum I. Hungariae regem non esse exaequatos, contra communem opinionem demonstratum ibat. Claudiopoli 1814. Természetes, hogy azokban a vármegyékben, melyekben a várszerkezet maradványai még megvoltak, a várjobbágyi intézmény is megmaradt. Van a vármegye történetének egy

mégis kétségtelenül igazolja az a tény, hogy István herceg mint Szlavonia, Horvátország és Dalmacia fejedelme 1354-ben több nemes marochi várjobbágyot ex pietate ducali birtokaikkal együtt kiemelve *in coetum, numerum purorum regni nobilium et servientium regalium* sorozott.¹

Végül bizonyságul, örök megdönthetetlen bizonyságul áll előttünk a magyar nemesség egysége, amelybe beleolvadt ősi, helyi és faji hagyományaival szakítva Magyar,- Erdély,- Horvát-Szlavon és Dalmátország minden nemese annyira, hogy ezután ezeken a területeken csak egy nemesség volt, a magyar nemesség!

Ez a második magyar honfoglalás. Az ősi magyar nemzeti jog miután áthatotta a királyi területek birtokjogát, végre meghódította azokat az ősi területeket is, melyeket a magyar fegyverek elfoglaltak és szorosabban az anyaországhoz csatoltak.

Ettől kezdve a nobilis Hungarus szónak olyan jelentősége és varázsa van a nagykiterjedésű birodalomban, mint valamikor a civis Romanusnak. Szemmel nem látható, de mégis szétválasztó korlátok dültek le ezáltal az ország nemesi joggal élő tarka osztályai között, és az alatt a király alatt, aki a magyar nemzet királyának nevezte magát, egyszerre szédületesen kiterjedt a magyar nemzet fogalma és megindult a magyarosodás életmentő folyamata.

A magyar nemességnek, a magyar nemzet egységének megteremtése és örök megőrzése lebeg tehát a nagy király szemei előtt, ezzel a céllal szervesen összefügg az ősiségi jog kiterjesztése a nemesi birtokjog nagy területére; ugyanebben leli magyarozatát a kilencedre vonatkozó, kivételt nem tűrő rendelkezése is.

Természetes, hogy a nemesi egységbe beletartoznak a főnemesek is, mert hiszen a *nemesi alapjogok azonosak* nemcsak Magyarországon határain belül, hanem általában az egész Európában. Az azon felüli plusz megszüntetésére azonban nem is gondolhatott senki Nagy Lajos korában, mert hiszen

átmeneti korszaka, melyben hűbéri szervezetű és nemesi vármegyéket is találunk. Nagy Lajos — mint már arra rámutattam — a régi, hűbéri várszervezet konzerválására törekedett, de azon vármegyékben, amelyeket a haladó idő nemesivé alakított, a várjobbágyok is nemesekké lettek. Naiv történelmi szemléletből ered az az állítás, hogy a várjobbágyok jó részt közönséges jobbágyokká lettek. Az akkori főurak nehezebben találtak fegyverforgató servienseket, mint parasztokat. Még ha nem is lett volna beidegezve a nemesi jogok tisztelete, a főúrnak is az a törekvése, ami a királyoké: a harcos jövők számának gyarapítása. Még megjegyzem, hogy mindaz, amit vármegyéről, királyi tanácsról, idegen betelepülők jogi helyzetéről mondtam, hosszas specialis tanulmányaim eredménye. Sajtókész állapotban van *A királyi tanács története, A magyar vármegye, A magyarországi népfajok története* c. tanulmányom; ezekre nézve itt-ott tett megjegyzéseimet nem is kíséreltem meg ezen értekezésem keretében bővebben igazolni.

¹ C. D. IX/3. 666. I.

az a plusz nemcsak nagy befolyást, különleges megtiszteltetést (királyi tanács, homagium, esküérték) jelentett, de igen nagy terheket is, amelyeknek megosztására még nem érett meg az idő. Befolyás és teher a birtok nagyságában leli magyarázatát; józan ésszel fel sem lehet tételezni, hogy alapos, az akkori időben el sem képzelhető birtokreform nélkül a fő- és köznemesség egyenjogúságát megállapították volna.

A főúri hatalom gyökerét megtaláltuk már az ősi szervezetben. Mikor az ősi nemzetségi, illetőleg nemesi jog nagy diadalát ülte, maradék nélkül diadalmaskodott a nemzetségfők hagyományos hatalma, előkelősége és befolyása is. A főúri rend is megnyílt az idegenek előtt; legalább is lehetett kopogtatniok az ajtón: a bebocsátás a király és a tanács megegyezésétől függött. Addig is megtörtént, hogy a horvát, szlavyon és dalmát főurak közül kivételesen néhányan (pl. a Frangepánok) a magyar ősi főemberekkel egyenlő jogokat nyertek. Nagy Lajos korától kezdve általában aditust nyerne a királyi udvarba és tanácsba és számot tartanak arra, hogy tisztségekben éppen úgy részesüljenek, mint az ősi magyar főurak,¹ Ettől az időtől kezdődik a délszláv származású főurak feltűnőbb szereplése közéletünkben.

Midőn az *una eademque libertas* valódi értelmét felderítettük, azzal Nagy Lajos törvénye nem veszített, hanem nyert jelentőségben.

Az ősi nemesi jogaratott diadalt és terjedt szét az egész ország és csatolt részei nemesi joggal élő területeire. A szakadozott tarka elemekből egy eddig el sem képzelt nagy egység állott elő, mely regenerálta az ősi magyar nemzetségek államfenntartó erejét is. A nagy király céltudatos munkát végzett. 1351. évi törvényében a *libertatum largitio et concessio* a legfontosabb és bizonyára ennek akart örök életet biztosítani, midőn azt kívánta, hogy törvényét utódai se változtathassák meg. Voltak még olyan királyaink, akik az általuk adott törvényeknek örök életét kívánták, de egyiknek kívánsága sem sikerült ennyire, mert az ősiség 1848-ig és az azzal szorosán összefüggő magyar nemesi egység jogilag 1918-ig maradt életben. A szó legszorosabb értelmében alaptörvénné vált, mert közéletünket áthatotta, és mindig következetesen érvényesült, munkálkodott az egységes magyar nemzeti állam épületén. Annyira összenőtt államszervezetünkkel, hogy annak örök életét, felbonthatatlanságát látszott biztosítani még akkor is, amikor a nemzetiségi

¹ Abban a megállapodásban, melyet a királynék fogsága idején kötöttek, a horvát főurak kikötötték, hogy hűtlenségük miatt ne veszítsék el ezt a jogukat... *ipso in curiam regalem benigne recipiant et secundum decedentiam status et conditionis eorum regalibus honoribus honorando et sublimando, prout et ceteros nobiles ac barones regni reginalis Maiestas consequitur, concedenter in consiliis et aliis honorare atque sublimare dignetur.* Kovachich: *Notitiae praeliminares* 421. l.

észme első csatározásai megindultak. A nemesi előjogok megszüntetése mérte az első csapást a nemesség azonosságának elvén felépült állam egységére. Az 1848-ban megindult bomlás szemlélteti a legjobban, hogy mit köszönhetett nemzetünk az una eademque libertas nobilitatis elvének!

* * *

Imé végigkísértük nemesi birtokjogunk és annak nyomán nemesi jogokkal élő társadalmunk fejlődésének legfőbb mozzanatait az egységes magyar nemesi rend megalakulásáig. Mint-hogy minduntalan revideálnunk kellett történetírásunk eddigi megállapításait, nem kerülhettem el azt a veszedelemet, hogy unalmas adatok felsorolása és kitérések miatt a kevésbé figyelmes olvasó előtt a fokozatos fejlődés képe nem bontakozik ki tisztán. Éppen ezért befejezésül szükségesnek tartom az eredményeket röviden összefoglalni.

A magyarországi birtok eredetileg két, egymástól független csoportra oszlott: a szállás és királyi birtokra; két gyökere volt tehát birtokjogunknak is: a *ius descensuale et regale* (*ius descensus, ius regium.*) A kettő ellentétes jogot és életformát képviselt. Az előbbi csak közjogi függést ismert az államot képviselő királytól, az utóbbi magánjogi, személyi függést, hűbéri természetű *serviciumot* is. Ez a két birtoktypus és ahhoz fűződő életforma nem magyar specialitás, de mégis speciális színezetet nyert amialt, hogy az előbbi a magyar nemesek, az utóbbi pedig a jövevények joga és életformája volt. A magyar nemzet élete függött attól, hogy történelmünk folyamán melyik győzedelmeskedik.

Úgy a szállás, mint királyi területeken kezdettől voltak nagybirtokok; e miatt a nagybirtokok későbbi állítólagos kifejlődéséhez fűzött elméletek, illetőleg következtetések alaptalanok.

Történelmünknek nem ez, hanem az a törekvés adott színt, hogy a királyi birtokok élvezői is elérhessék a szállásbirtokosok előkelő jogi helyzetét, jogbiztonságát, tekintélyét és hatalmát.

A királyi terület hűbéri birtokjogán az első részt Kálmán király törvénye ütötte, aki Szent István adományait jogbiztonság szempontjából a szállásbirtokokkal egyenlőknek nyilvánította. Ennek a rendelkezésnek hatását az ősi jövevény családoknál, a várszerkezet körében pedig Szent István fiainál szemlélhetjük.

A nem kötött rendeltetésű, szabad királyi birtokok élvezői nagy lépést tettek a szállásbirtok jogbiztonsága felé akkor, midőn szokásjogunk átvette az egyházjogból a 32 évi elévülés elvét, mert azáltal az adománybirtok szintén haeriditariummá alakult át.

Nagyobb tömegű királyi birtok lett haeriditariummá rendeltetésére való tekintet nélkül a perpetuitas folytán, amelynek

érvényesülését IV. Béla elszánt ellenszegülése nem gátolhatta meg. A perpetuitas megbontotta a kötött rendeltetésű világi birtokok nagy részével a várszerkezetet is, amelyből azonban sértetlenül kerültek ki a született (naturalis) várjobbágyok, kiket már akkor nemeseknek tekintettek és így nemesi birtokjoguk sértetlensége minden kétségen felül áll.

Még nagyobb jelentősége volt az ősi birtokjog diadalmas előnyomulásában a perpetuitas káros hatásainak ellensúlyozására hivatott és emiatt jelentőségben és számban egyre gyarapodó serviens regis osztálynak, mely birtokjogi szempontból az ősnemesek jogaiba lépett és inkább csak elméleti szempontból sorozható a királyi hűbéresek közé.

Ennek az osztálynak befolyása folytán győzedelmeskedett az az elv, hogy a királynak a hazáért hozott véráldozatokat jutalmazni kell és a iustum servicium által szerzett birtok visszavonhatatlan. A iustum servicium elve örökre letörölte a királyi adományok nagy részéről a hűbéri bélyeget.

Ezen kívül főleg előkelő jövevények különös kegyelemből gyakran nyertek nagy birtokadományokat az ősnemesek joga szerint szállásbirtok gyanánt.

Ezekon a szálakon nyomult elő, jutott uralomra és sorvasztotta el a hűbériséget a királyi birtokokon a ius descensus és annak fejlődésképes, egészséges közjogi elemei.¹ A fejlődési folyamat szükségszerűségét és racionális voltát hirdeti az, hogy az ősi nemesi jog diadalának három értékes gyümölcse: az ősiség, a szentkorona elmélete és a magyar nemesi rend egysége egyszerre érett meg. Ezzel kapcsolatban és ugyanezen idő tájban bontakozott ki az átmeneti állapotból a nemesi vármegye is.

Hogy ezek mit jelentettek a magyar nemzet és a magyar állam életében, arról hosszú századok története tanuskodik.

¹ A közjogi fejlődési folyamat véleményem szerint II. Ulászló alatt fejeződött be, midőn az országgyűlés megszorította és a királyi tanácstól tette függővé nagyobb birtokok adományozását.

